

П. Н. МУСІЄНКО

ПОДИХ ДАВНИНИ ГЛИБОКОЇ

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ НАРИС

ВИДАВНИЦТВО «БУДІВЕЛЬНИК»
Київ—1972

Мусяенко П. Н.

Дыхание старины глубокой. Киев, «Будівельник», 1972, стр. 80.

Историко-архитектурный очерк знакомит читателя с городами Переяслав-Хмельницкий, Ромны, Сумы, Путивль, Нежин, Остер, богатыми памятниками глубокой старины. Сами названия этих городов свидетельствуют о их роли в истории нашей родины. Автор рассказывает о памятниках архитектуры, прославленных архитекторах и народных умельцах, об эпохе, в которую они возводили и украшали свои творения. В брошюре отражена постоянная забота Советского правительства и народа о сохранении уникальных памятников старины.

Очерк рассчитан на архитекторов, искусствоведов, историков, а также представляет интерес для студентов архитектурных вузов, туристов и широкого круга читателей.

ПЕРЕДМОВА

На Сумщину виїжджаємо за туристським маршрутом, який кільцем охопить північно-східну смугу лісостепу. Ви побуваєте у містах і селах, багатих архітектурними пам'ятниками. Переяслав-Хмельницький, Ромни, Суми, Путивль, Ніжин...— історичні місця ці по-своєму красиві в кожен пору року. Відстані між ними заповняють картини природи і мальовничі села, що розкинулись на рівнинах, пагорках і долинах. Уявіть собі: минаємо безкраї поля золотавої пшениці. Далі жовтіють соняшники, а за ними зеленіють буряки. Дорога перетинає яри, річки, гаї на косягах. Очерет і явір шумлять в плавнях пойма. Тихі верби схилили віти на левадах. Стоять велетні дуби, як сторожові багатирі з давніх билин. Сяє сонце чи клубляться хмари, закриваючи блакить неба...

Зустріч з Сумщиною може бути сприйнята по-різному. Вас хвилюватимуть щасливі або трагічні події, пережиті людьми минулого. Історична правда тут овіяна серпанком легенд. По полях цього краю гарцювали коні в часи звичайних походів козацьких героїв, які хоробрістю не поступалися рицарям Трої. Тут пам'ятні народу походи і бої славних полків Щорса і Боженка, Фрунзе і Будьонного в роки громадянської війни. А рейди партизан Ковпака під час Великої Вітчизняної війни згадуються, ніби це було тільки вчора. Давні і сучасні події, перекази народу про них стали героїчною, хвилюючою романтикою. Хати з білосніжними стінами розкажуть про те, чого ви досі не знали. Золотоглаві храми нагадують про майстерність народних умільців.

Іноді виникає питання: чому в літературі з давньоруської архітектури йдеться головним чином про церкви. Можливо, тому, що інших споруд не збереглося, крім того, треба пам'ятати, що за часів середньовіччя церква тримала в руках всі

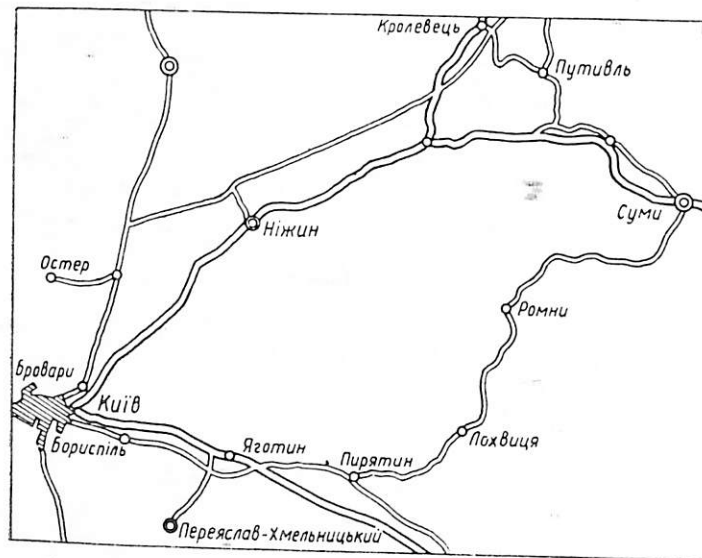

Схема маршруту.

Схема маршрута.

види прояву ідеології, і основною сферою діяльності кращих народних майстрів, архітекторів та художників були церковні споруди.

...Дороги бетонні, асфальтові або камінні. Маршрутом цим можна подорожувати і в погожі дні, і у весняну або осінню непогоду. На міських і районних зупинках ви зможете відпочити в готелях. Заводи і фабрики, як монументи сучасності, викличуть шире захоплення. Вас чекають зустрічі з цікавими

людьми, знайомства з Героями Соціалістичної Праці. Вражень — сила неосяжна з однієї мандрівки!

Далеко не всі тутешні історичні пам'ятники зафіксовані в науці. Ви, можливо, проїдете по місцях, де ще не ступала нога дослідника, і будете в захваті, відкриваючи історичні чи архітектурні пам'ятники, не відомі фахівцям. У вас не буде часу обміряти палаци чи храми, детально вивчити кожен цікаву споруду, та навіть перше ознайомлення з ними — це вже ваше культурне надбання.

Як і у всякого кільця, в цьому маршруті немає початку і кінця. Ми виїжджаємо з Києва. А можна починати мандрівку з Пирятина чи Лохвиці, Ромнів, Сум, Путивля, Глухова чи Батуріна. Щасливої вам дороги!

МИНАЄМО БОРИСПІЛЬ

Широка автострада Київ—Харків за Дарницею перетинає ліс, виривається на колгоспні лани. «Бориспіль» — читаємо на подорожньому знакові. Це вже сторінка історії Київської Русі. Перебираємо в пам'яті відомості з давніх літописів. Князь Володимир на початку XI століття подарував це поле своєму любимому синові Борису. З того часу село в народі названо Борисполь. Та не пощастило молодому Борису. Після смерті батька 1015 року між синами Володимира виникли чвари, усобиці за великокнязівський престол у Києві. Борис, що за батьковою волею був князем Ростовським, з військом попрямував на Київ. В дорозі їх застала ніч, і вони вимушені були розташуватись табором на річці Альта. Цієї ночі сонні дружинники не помітили, як чорна тінь при світлі місяця йшла до намету князя Бориса. То його брат Святополк-окаянний творив свою чорну злобу. Смертельний зойк прорізав нічну тишу: брат убив брата. Над домовиною князя Бориса друзі насипали високу могилу. Невдовзі через міжусобиці загинув і його брат Гліб — князь Муромський.

Бориспіль як поселення вперше згадується в документах 1590 року. Це був козацький період в історії поселення. Тут розташувалась Бориспольська сотня Переяславського полку. Бориспольські козаки і селяни брали участь у народній визвольній війні 1648—1654 років. Під час Великої Вітчизняної війни Бориспіль у вересні 1943 року був повністю зруйнований німецько-фашистськими загарбниками. У післявоєнні роки місто було відбудовано і розширено.

Сучасний Бориспіль — районний центр Київської області.

Два ряди нових будинків вистроїлись уподовж автостради. Промислові підприємства, школи, дитячі садки, лікарні, Будинок культури — це сторінки нового міста. В небі гудуть мотори повітряних лайнерів — недалеко праворуч видно поле Бориспільського міжнародного аеропорту і залізобетонну споруду аеровокзалу.

Дорога далі пряма, як натягнута струна. Минаємо села: Іваньків, Бзов, Московці, Войтівці — назви їх історичні. Стародавні кургани де-не-де височіють горбиками на полях.

На дев'яностому кілометрі раптом біля дороги виростає монумент: прямокутна гранітна брила на постаменті. В ній вмурований бронзовий барельєф з урочистим сюжетом. В цьому монументі — пам'ятникові Переяславській раді — скульптор І. М. Гончар відобразив споконвічну єдність, дружбу двох братніх народів.

У ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

Після короткої зупинки біля монументу повертаємо вправо на південь. За першим селом потрапляємо в тінисту прохолоду лісу. Далі село Чирське, за ним Підварки — давнє передмістя за річкою Трубіж. Переїхавши міст, зупиняємось, щоб роздивитись Переяслав-Хмельницький здала. В силуеті його поєднана архітектура історична і сучасна. За храмами в стилі українсько-го барокко видніються багатопверхові корпуси нової швейної фабрики. Ліворуч на підвищеному березі річки Трубіж розмістились вітряки, старовинні хати, церкви. Це своєрідний музей під відкритим небом — приклад давньої української культури. Такого не можна побачити ніде. Сюди з різних районів України перенесені хати, комори, клуні, кузні, олійниці та ще багато різноманітних речей етнографічного побуту глибокої давнини.

Найдавніша назва міста — Переяслав-Руський — згадується в договорі князя Олега з Візантією під 907 роком. Це було одне з найбільших чотирьох міст Київської Русі (Київ, Чернігів, Переяслав і Тмуторокань).

Переяслав побудований на підвищеному місці при злитті річок Альта і Трубіж. Первісний акрополь міста закладений з ініціативи князя Володимира Святославича в 992 році, за формою він наближався до неправильного п'ятикутника. Абриси його території збереглися на плані міста XVIII століття. Він мав головну браму в бік Києва і другу — на берег Трубежа, де приставали човни. Надбрамну камінну сторожову башту тут недавно розкопали археологи. Третя брама була з боку ремісничого посаду, залишки якого збереглися досі.

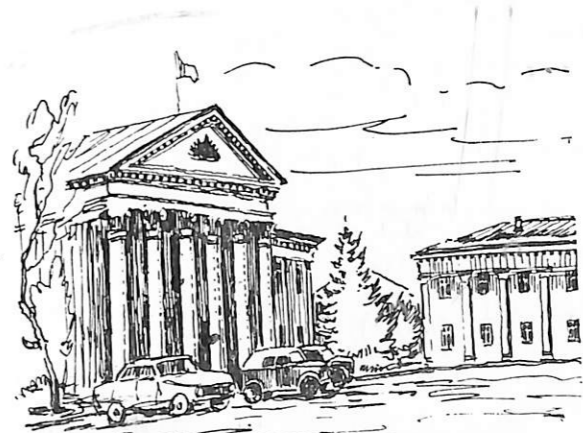
Переяслав-Хмельницький.
Площа
Богдана Хмельницького.

Переяслав-Хмельницький.
Площа
Богдана Хмельницького.

Переяслав-Хмельницький.
Будинок, в якому
міститься виконком
районної Ради
депутатів трудящих.

Переяслав-Хмельницький.
Здание, в котором
помещается исполком
районного Совета
депутатов трудящихся.

За часів князя Володимира Мономаха територія Переяславського замку збільшена більш як у чотири рази. У плані його форма наближалась до еліпса з вм'ятою стороною від річки Альта. Пізніше дитинець був резиденцією єпископів, а також мав стратегічне значення як фортеця в фортеці. В період феодальної роздробленості міські установи перенесено за межі міста. Після цього в системі кількох радіальних вулиць з'явилися кільцеві з'єднання, типові для забудови міст XI—XII століть. Земляні вали, рови і частково вулиці фортеці де-не-де збереглися в рельєфі сучасного міста, забудованого переважно одноповерховими будинками.

З пам'ятників архітектури княжого періоду тут залишилися тільки викопні руїни в землі. Проте і їх достатньо, щоб відтворити місто у первісному вигляді. Місцезнаходження палаців і храмів точно визначено розкопками російських і радянських вчених (М. К. Каргера, Ю. С. Асєєва та інших). Але спочатку надамо слово літописцям та історикам.

Переяслав з сивої давнини стояв на перехресті великих торговельних шляхів. По Дніпру проїжджі купці, посли, витязі і просто шукачі щастя заходили в гирло річки Трубіж, щоб поповнити запаси харчів. Тут побували нормани і візантійці, поляки і німці, греки і вірмени. Багато доріг наче віялом сходилися сюди з Києва, Ніжина, Прилук, Лубен, Черкас, Канева і Трипілля.

З X століття Переяславське князівство поширило свої земельні володіння далеко на південний схід. Йому належали невеликі міста і села по річках Остер, Сула, Псьол, Ворскла і частково Сейм. В містах Прилуки, Лубни, Чорнухи, Лохвиця, Ромни, Суми, Рильськ і Курськ збудовані земляні та дерев'яні укріплення для стримання нападів кочовиків на переяславські землі.

Вдруге Переяслав згадується в літописах під 992 роком, у зв'язку з походом великого князя Володимира Святославича проти печенігів*. Рать Володимира з Києва вирушила до Переяслава. Два табори зійшлися проти броду на березі річки Трубіж. Печеніги запропонували замість великої битви обмежитися поєдинком двох воїнів. З рядів печенігів вийшов косою велетень. Від київського війська виявив бажання битись з противником син ремісника Кирило Кожум'яка — парубок середнього росту і дивовижної сили. З відміряної відстані Кирило стягнув противника з сідла і руками задушив його. В таборі печенігів охопив страх, і вони кинулись безладно тікати. Володимир за цю перемогу щедро обдарував героя. А місто укріпив як форт на підступах до Києва.

* Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев, 1884.

В середині XI століття київський князь Ярослав Мудрий передав Переяслав своєму синові Всеволоду Ярославовичу. Місто стало столицею земель Лівобережної України від гирла Десни, басейну річки Сули до Ростово-Суздальської та Муромської земель. Пізніш, у 1097 році, за рішенням Любечського з'їзду та Переяславське князівство визнано дідизною Володимира Мономаха, тобто по лінії роду Всеволода Ярославовича. Згодом це князівство все частіше зазнавало спустошливих нападів степових кочовиків і остаточно занепало після відокремлення Володимиро-Суздальських земель в окрему адміністративну одиницю. У другій половині XII століття князі з роду Мономаховичів переїхали у ницю. У Володимир на Клязьмі. Переяслав поступово втрачав воєнно-стратегічне значення*.

На найдавнішій території дитинця розкопані археологами фундаменти п'яти-нефного Михайлівського собору XI століття. Його величний силует здіймався над одноповерховими будинками міста. За своїми масштабами і оздобленням фресками та мозаїчною смальтою Михайлівський собор не поступався Десятинній церкві і Софії Київській.

На міській торговельній площі збереглися в землі фундаменти Успенської церкви початку XII століття. Це типовий шестистовпний храм періоду феодальної роздробленості. Ще два храми були по сусідству з Успенським, вони й утворювали ансамбль забудови центра княжого міста.

У XII столітті храмове будівництво розвинулося і за межами дитинця, в передмісті. Тут мешкали ремісники, купці і селяни. Біля вічової площі споруджений малий храм, стіни якого були вкриті фресками. Це стало, зокрема, свідченням нової ролі торговців та ремісників у громадському житті міста. Середньовічний характер тутешнього побуту, торгівлі і ремесел був відгомном впливу західноєвропейської культури. Це підтверджують також каплиці-усипальниці багатіїв та викопані рештки кераміки і металевих виробів. З часом у будівництві Переяслава поступово формувалася місцевий напрямок архітектури та художніх промислів.

Зупинимося на розі вулиць Богдана Хмельницького і Леніна. У 1953 році археологи розкопали тут рештки храму XII століття. Тринейний, шестистовпний храм (21×14 метрів у плані) типовий для часів феодальної роздробленості. Стіни і стовпи, що збереглися на півтора метра висоти, вкриті фресковим живописом, підлога вимощена кольоровими полив'яними плитами. Стіни зсере-

* Лясковський В. Г. История Переяславской земли. Киев, 1897.

дини мають ніші, що призначались для поховань знатних людей. Чи є цей храм залишками будівель переяславських монастирів, про які є згадки в літописах,— невідомо. Храми «окольного града» свідчать про монументальне будівництво та ділове життя міста. В 1239 році економічний і культурний розвиток міста був перерваний татаро-монгольською навалою.

Литовсько-руський період в історії Переяслава почався з 1362 року. За Люблінською унією 1569 року польська шляхта загарбала землі колишнього Переяславського князівства. Через нестерпні утиски народу від урядовців Речі Посполитої місто стає важливим осередком народних повстань на чолі з українським козацтвом.

Відповіддю на загарбницькі акти сваволі польського панства стало селянсько-козацьке повстання 1594—1596 років.

Найбільшим тут було повстання селян і козаків 1630 року під керівництвом гетьмана нерестрових козаків Тараса Федоровича (Трясила), життя яких стало важким від кріпосницького і національно-релігійного гноблення панів. До повстанців, які вирушили з Запорізької Січі, у кожному селі і місті приєднувались добровольці. Переяслав вони обрали опорною фортецею. В результаті запеклих боїв, які тривали близько трьох тижнів, польське військо гетьмана С. Конецпольського потерпіло поразку. Після цього Конецпольський домігся у козаків переговорів про мир. Цю героїчну епопею під Переяславом Тарас Шевченко оспівав у поемі «Тарасова ніч».

Нові монументальні споруди у Переяславі почали будуватись з середини XVII століття. Це будівництво стало відсвітом перемоги українського народу у визвольній війні 1648—1654 років та возз'єднання України з Росією. Територія колишнього княжого дитинця після численних пожеж забудована заново. Уціліла тільки давня торговельна площа з дерев'яною церквою Успіння, спорудженою на фундаменті собору княжої доби. Цей фундамент і нині зберігається в землі.

Камінну Михайлівську церкву збудував Переяславський полк у 1646—1666 роках. Місце було обрано поруч з фундаментами колишнього Михайлівського собору XI століття. Тут збереглися давні підземні ходи, печери. Тому вибір місця не був довільним. В архітектурі церкви наслідувано більш від палацу, ніж храму. Центральне приміщення — видовжений прямокутник, перекритий коробовим склепінням і двосхилим дахом. Гранчаста апсида алтарного приміщення зі сходу логічно вимагала прибудови такого ж бабинця з заходу. Стіни поздовжніх фасадів декоровані пілястрами, укрупненими за формою.

Вікна розташовані високо в традиції XVII століття, увінчані ліпними сандриками. Зі смаком профільовані і карнизи та фриз, збагачений поліхромними керамічними круглими вставками. Як коштовні самоцвіти, вони сяють кольорами при сонячному освітленні. Всередині стіни вкриті монументальним живописом, в

Переяслав-Хмельницький.
Дзвіниця Михайлівської церкви
XVII століття.

Переяслав-Хмельницький.
Колокольня Михайловской церкви
XVII столетия.

сюжетах якого перевага віддавалась діячам церкви. Тут залишилися і панно художника Пастриді Переяславського. Первісний вигляд Михайлівської церкви пов'язаний з ансамблем камінного будинку єпископіз, що був поруч на підвір'ї. Руїни будинку, що збереглися в землі, досліджені при розкопках Ю. С. Асєєвим.

Дзвіниця Михайлівського ансамблю як надбрамна збудова пізніше (в 70-х роках XVII століття). Підземне приміщення під нею служило, можливо, арсеналом. Маленька церква призначалась бути гетьманською при домі. На подвір'ї була трапезна і приміщення службового призначення.

Архітектурний ансамбль Михайлівської церкви став пробним каменем шукань нового стилю козацького барокко в архітектурі. Після возз'єднання України з Росією поруч церкви розташувались палати російського посольства.

спокій, радості життя, пригоди побуту. Козацькі живописці на відміну від польських шляхетських унікали зображувати помпезні баталії. І це лишається загадковим явищем в практиці українських митців.

Залишаючи вулицю Заповіту, оглянемо ще тут Троїцьку церкву XVII століття. В ній всі ознаки фортеційного типу храму. Тридільна, прямокутні

Переяслав-Хмельницький.
Обеліск на честь
Переяславської ради.

Переяслав-Хмельницький.
Обеліск в честь
Переяславської ради.

форми видовжені по осі схід-захід. Переважають муровані стіни, вікна малі, як бійниці. Перекриття верхів громіздкі, архаїчні. Троїцька церква була приходом ремісників і міщан, що заселяли високий берег річки Трубіж. Десь тут було родинне подвір'я переяславського полковника Павла Тетері, та знайти, де саме, через триста років неможливо.

На розі вулиць Заповіту і Одинця притулився одноповерховий будинок архітектора, колишнього президента Академії архітектури УРСР Володимира Гнатовича Заболотного (1898—1962). Тепер тут міститься його меморіальний музей.

В Переяславі-Хмельницькому Заболотний був консультантом проекту забудови нового районного центру — площі Богдана Хмельницького — будинками райвиконкому, готелю та універмагу.

Площу замикає з боку парку монумент — пам'ятник, споруджений на честь знаменної дати — 300-річчя возз'єднання двох братніх народів. Дві жінки на постаменті — українка і росіянка — з книгою Переяславського договору в руках символізують непорушну дружбу народів під прапором Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Монумент відкрито в 1961 році.

У 1905—1907 роках в Переяславському повіті відбувалися робітничі страйки і селянські заворушення. Радянська влада в місті встановлена в січні 1918 року. В період іноземної інтервенції і громадянської війни 1918—1920 років у Переяславському повіті повстанські загони вели боротьбу з німецько-роковими окупантами, гетьманцями, денікінцями, петлюрівськими бандами. З 1923 року Переяслав — центр Переяславського району. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації 1941—1943 років у районі Переяслава діяли партизанський загін під командуванням І. Примака, партизанське з'єднання ім. В. І. Чапаєва. Від гітлерівських загарбників Переяслав був звільнений 22 вересня 1943 року, а 12 жовтня 1943 року указом Президії Верховної Ради СРСР місто перейменоване на Переяслав-Хмельницький.

В місті працюють швейна, взуттєва фабрики, фабрика художніх виробів, сироварний, м'ятний і цегельний заводи. Переяслав-Хмельницький район спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, гороху. Тут добре розвинуте овочівництво, розводять велику рогату худобу тощо.

спокій, радості життя, пригоди побуту. Козацькі живописці на відміну від польських шляхетських унікали зображувати помпезні баталії. І це лишається загадковим явищем в практиці українських митців.

Залишаючи вулицю Заповіту, оглянемо ще тут Троїцьку церкву XVII століття. В ній всі ознаки фортеційного типу храму. Тридільна, прямокутні

Переяслав-Хмельницький.
Обеліск на честь
Переяславської ради.

Переяслав-Хмельницький.
Обеліск в честь
Переяславської ради.

форми видовжені по осі схід-захід. Переважають муровані стіни, вікна малі, як бійниці. Перекриття верхів громіздкі, архаїчні. Троїцька церква була приходом ремісників і міщан, що заселяли високий берег річки Трубіж. Десь тут було родинне подвір'я переяславського полковника Павла Тетері, та знайти, де саме, через триста років неможливо.

На розі вулиць Заповіту і Одинця притулився одноповерховий будинок архітектора, колишнього президента Академії архітектури УРСР Володимира Гнатовича Заболотного (1898—1962). Тепер тут міститься його меморіальний музей.

В Переяславі-Хмельницькому Заболотний був консультантом проекту забудови нового районного центру — площі Богдана Хмельницького — будинками райвиконкому, готелю та універмагу.

Площу замикає з боку парку монумент — пам'ятник, споруджений на честь знаменної дати — 300-річчя возз'єднання двох братніх народів. Дві жінки на постаменті — українка і росіянка — з книгою Переяславського договору в руках символізують непорушну дружбу народів під прапором Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Монумент відкрито в 1961 році.

У 1905—1907 роках в Переяславському повіті відбувалися робітничі страйки і селянські заворушення. Радянська влада в місті встановлена в січні 1918 року. В період іноземної інтервенції і громадянської війни 1918—1920 років у Переяславському повіті повстанські загони вели боротьбу з німецькими окупантами, гетьманцями, денікінцями, петлюрівськими бандами. З 1923 року Переяслав — центр Переяславського району. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації 1941—1943 років у районі Переяслава діяли партизанський загін під командуванням І. Примака, партизанське з'єднання ім. В. І. Чапаєва. Від гітлерівських загарбників Переяслав був звільнений 22 вересня 1943 року, а 12 жовтня 1943 року указом Президії Верховної Ради СРСР місто перейменоване на Переяслав-Хмельницький.

В місті працюють швейна, взуттєва фабрики, фабрика художніх виробів, сироварний, м'ятний і цегельний заводи. Переяслав-Хмельницький район спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, гороспеціалізується на вирощуванні худоби тощо. Тут добре розвинуте овочівництво, розводять велику рогату худобу тощо.

НА БЕРЕЗІ ОЗЕРА СУПОЙ

Від Переяслава-Хмельницького їзди туди менше години. З траси повертаємо вліво. Поминувши залізничну станцію Яготин, потрапляємо на берег величезного водоймища. Це і є озеро Супой, місцями чисте, як море, а в заболочених місцях заросле осокою, очеретом, лататтям. Тут гніздяться десятки тисяч качок і гусей різних порід.

Прозорі води Супою служать добрим розплідником карасів, линів, королівських і дзеркальних коропів...

В другій половині XVI століття на степові простори цього краю прийшли селяни-втікачі з Правобережної України, які шукали землі без пана і орендаря. Так Яготин став козацьким поселенням. Яготинці приймали героїчну участь у народній визвольній війні 1648—1654 років. За це їм надані вільності, а село стало сотенним містом Переяславського полку.

Яготину не пощастило у другій половині XVIII століття. За указом цариці Єлизавети Петрівни Яготинська волость і земля біля озера Супой були подаровані гетьману графу Кирилу Розумовському. Новий пан не жив тут, але через своїх прибічників утискував селян і козаків. На початку XIX століття трапилась пригода, що змінила життя Яготина. Розумовський перевіз сюди з Києва свій дерев'яний будинок, побудував поміщицькі служби, а маєток Яготин з прилеглими землями подарував онуці Варварі.

Чоловік її Репнін-Волконський Микола Григорович, учасник Вітчизняної війни 1812 року, в 1816—1834 роках був українським генерал-губернатором. Він виступав захисником талановитих митців, був ініціатором викупу з кріпацтва великого

актора М. С. Щепкіна. З червня 1843 року до середини січня 1844 року гостем Репніних у Яготині був Тарас Григорович Шевченко. Тут він перемалював копію з портрета М. Г. Репніна роботи швейцарського художника Йозефа Горнунга, яку замовив Г. С. Тарновський для свого музею. Ось чому в Яготині на центральній магістралі міста відкрито історичний музей ім. Тараса Шевченка.

Від комплексу садиби Репніних до нашого часу зберігся парк і два флігелі будинків. Площа землі, зайнята парком, тепер в кілька разів менша давньої території, межі якої зникли під пізнішими забудовами Яготина.

Згідно з планами, які є в архівах, первісно парк садиби Репніних займав близько двохсот гектарів на березі озера Супой. Західна алея від дому виходила до купальні, де стояли прив'язані човни. Судячи з порід дерев, тут колись мав бути дендропарк. На озері був штучно насипаний острів, пізніше розмитий осінніми та весняними хвилями. Тепер парк у віданні міської лікарні.

Садиба цікава як пам'ятник паркового будівництва початку XIX століття, по ній можна вивчати побут, культуру, будівництво, смаки вельмож. Архитектурно-планувальна композиція садиби ґрунтується на сполученні високої творчості архітектора з живописним краєвидом.

Регулярний парк спланований архітектором Михайлом Амвросимовим просто і оригінально. Дві рівнобіжні алеї, одна з каштанових, друга з липових дерев, простяглися зі сходу на захід аж до берега озера Супой. З півдня їх перпендикулярно перетинає алея, яка була прийнята головною віссю для постановки центрального корпусу будинку (нині він не існує). Будинок був одноповерховий дерев'яний на цоколі з цегли, головним фасадом звернений на південь. Класичний портик з колонадою звернений в невеликий партер перед будинком. З торців були прибудовані півкруглі виступи з великими вікнами.

Будинок у плані — витягнутий прямокутник, симетричний за композицією і розташуванням приміщень, поділявся на чоловічу і жіночу половини. В центральній частині зал для прийому гостей служив і картинною галереєю. Навколо нього містилося шість віталень різного призначення для відпочинку.

Хоч весь будинок зведений з дерева, проте штукатурка позбавила його рис, типових для дерев'яного зодчества. Не було тут і антресолів: Усі службові приміщення винесені в окремі флігелі. Тут була біла зала з кахельними

печами, кабінет, велика кімната з колекцією килимів. Стіни оздоблені ліпленням, кольоровим розфарбуванням, дзеркалами, шпалерами, живописом і незначною позолотою ліпних вставок. Стриманість в оформленні стін збагачена лише гарнітурами меблів: серед них були і різьблені, перенесені з старого київського будинку графів Розумовських. Кабінет князя Миколи Репніна-Волконського мав колекцію старовинної зброї, в тому числі козацьких шабель, пістолів і рушниць. Ці речі частково збереглися в колекціях Переяславського історичного музею і Державного музею Т. Г. Шевченка у Києві.

Павільйон відпочинку у парку був місцем розваг і притулком для гостей. В основі його архітектури — кругла ротонда, до якої прибудована вітальня, а з двох боків класичні портики. Саме в цьому павільйоні жив Тарас Григорович Шевченко, коли гостював у Репніних.

Добре зберігся боковий флігелъ. Це цегляна двоповерхова будова, типова для творчості Амвросимова, який був в той час головним архітектором Полтави*. Хороший за пропорціями будинок позбавлений будь-якого оформлення стін, все просто і подібно до казенного — ніби це периферійна канцелярія полтавського губернатора.

В глибині двору колишньої садиби Репніних зберігся малий будинок української кам'яниці другої половини XVIII століття. Як архітектурний пам'ятник — це рідкісна будова. В основі її планування — двокімнатна українська хата через сіни. Стіни метрової товщини, вікна малі, дах первісно був з заломом. Стіни зовні оштукатурені заново, а давніш на них, можливо, було декоративне ліплення. Таких будинків-пам'ятників на Україні тепер залишилось не більше шести-семи (в Седневі, Чернігові, селі Іваново та ін.).

Сучасний Яготин — місто, розташоване за сім кілометрів від залізничного вокзалу. Після Великої Вітчизняної війни на східній околиці парку з півдня на північ спланована пряма, обсаджена деревами, широка магістраль — проспект В. І. Леніна. Тут є площа, оточена будинками установ, готелю, універмагу і кінотеатру. Будинок райвиконкому винесений за кілька метрів від цієї площі на тиху бічну вулицю. Ліворуч біля парку збудований новий будинок культури. Біля нього пам'ятник Т. Г. Шевченку. Незабудована територія між центром міста і лікарнею зайнята парковим масивом. Принцип забудови нового міста, винесеного в бік від старого села, тут цілком виправданий.

* Про діяльність архітектора Амвросимова зберігаються документи в Полтавському обласному архіві.

Промислові підприємства Яготина зосереджені ближче до залізничного вокзалу і під'їзних колій. На березі річки Супой на повну потужність працює цукровий завод. Гордістю Яготина є Науково-дослідний інститут цукрової промисловості всесоюзного значення. На старих вулицях виросли ряди нових житлових будинків з цегли, залізобетону.

Та ось знову повертаємось на берег Супоя, щоб ще раз побачити загиблого розплідника риби, а основне — послухати розповідь одного з старих колгоспників про те, як діяли тут прославлені партизанські загони: «За Батьківщину», «Перемога або смерть», «Загін ім. М. Щорса». Останній запеклий бій в Яготині відбувся 20 вересня 1943 року. В той день радянські війська визволили Яготин від гітлерівських загарбників.

ПРОЇЗДОМ ЧЕРЕЗ ПИРЯТИН

Тут розвилка двох великих шляхів: прямо — на Полтаву, вліво — на Суми. Переїзд в Полтавську область малопомітний. Такі ж українські хати і колгоспні будівлі, як і на Київщині.

Не встигли роздивитися на село Смотрики, а вже на обрії побачили високу вежу. Під'їжджаємо до повороту на Пирятин. При дорозі тут нове селище автостанції. Рух великий, снують автобуси і грузові машини. Біля заправочних колонок черга, людський гомін. Над селищем височить вежа, що нагадує давню традицію фортеційних споруд.

Пирятин — древнє місто на річці Удай. Тут досі збереглося урочище «Замок» з залишками земляних валів. Вперше Пирятин згадується в Лаврентіївському літопису під 1155 роком. Назва міста походить від імені Пиряти — київського боярина Пирогоща, який володів цим урочищем на рубежі XI—XII століть. Пирятин, з трьох боків оточений левадами, луками та болотами, став знахідкою для будівельників оборонного городища.

В литовсько-польський період ці землі загарбувались різними феодалами. Спочатку права на Пирятин заявив шляхтич М. Грибунович-Байбуза. Та за грамотою польського короля Сигізмунда III місто територіально повинно було підлягати черкаському старості О. Вишневецькому. З 1592 року за магдебурзьким правом тут запроваджене самоврядування. Поселилися приїжджі купці, ремісники. Пирятин став значним торговельним містом*.

В історії міста бурхливими військовими подіями позначився козацький період. Спостерігалась масова втеча селян в За-

* Історія міст і сіл УРСР, Полтавська область. Київ, Видавництво УРЕ, 1967.

порізьку Січ. Це викликало репресії з боку польського війська на чолі з Ієремією Вишневецьким. Переслідувались, зокрема, торговельні зв'язки з Росією. Та незважаючи на різні утиски, Пирятин як місто зростало: в 1640 році тут було 1749 дворів, серед них багато купців і ремісників*.

На початку народної визвольної війни 1648—1654 років Пирятин в збройному повстанні звільнився від польського панування. Розпочався період

Пирятин.
Собор XVIII століття.

Пирятин.
Собор XVIII століття.

бурхливого розвитку міського будівництва і ділового життя. Але після смерті Богдана Хмельницького, коли пирятинські козаки виступили проти зрадницьких дій Івана Виговського, місто було частково спалено і пограбовано**.

У війні 1709 року пирятинці дружно виступили проти шведів і зрадника Мазепи. Козаки брали участь в Полтавській битві. За це одержали грамоту Петра I з подякою. З 1781 року Пирятин став повітовим містом. Йому

* Історія України в документах і матеріалах. Т. I. Київ, Видавництво АН УРСР, 1941.

** Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. Київ, Видавництво АН УРСР, 1960.

був наданий герб — щит, а на ньому натягнутий лук і стріли, що нагадувало героїчне минуле пирятинських козаків.

В Пирятині мандрівник побачить міський собор XVIII століття. У своєму первісному вигляді він як монументальна споруда стояв на торговельній площі міста. Збудований собор на кошти лубенського полковника Леонтія Свічки. Ікона «Розп'яття з портретом Леонтія Свічки», намальована чернецем-живописцем Іваном Максимовичем, родом з Пирятина, нині прикрашає Музей українського мистецтва у Києві.

Первісний вигляд собору з стінами, оздобленими алебастровим ліпленням, не зберігся. Два рази ця споруда зазнала пожеж, а в кінці XVIII століття була реконструйована в наближенні форм храму до стилю класицизму.

Хто був автором проекту собору — невідомо. А розмалював його Іван Максимович. В 1718 році він був запрошений в Києво-Печерську лавру реставрувати Успенський собор після пожежі. Тут розквіт його талант митця-монументаліста. Згодом Івана Максимовича призначили керівником Лаврської живописної школи. 1745 року він помер, похований в Китаївській пустині (тепер це околиця Києва — Корчувате).

На рубежі XVII—XVIII століть місцевою знаменитістю став зодчий Афанасій Пирятинський. У Мгарському монастирі біля міста Лубен він збудував надбрамну церкву (1691 року) і монастирську трапезну (1701 року). Зовні фасади цих будівель оформлені ліпними орнаментами, що відносяться до кращих творів українського барокко*. У Пирятині він будував приватні будинки.

Завітаємо в схожий на сільський затишний куток старого Пирятина на березі річки. Тут на околиці народився і жив Василь Іванович Григорович — російський мистецтвознавець. Працюючи конференц-секретарем Академії мистецтв, він сприяв мистецьким зв'язкам України і Росії. Його бажанням було створити художню школу при Київському університеті, яка б стала філіалом Академії мистецтв. Це він брав активну участь у викупі Тараса Шевченка з кріпацтва. У Пирятині Шевченко не раз був гостем матері Григоровича. Тарас присвятив йому поему «Гайдамаки», згадує його в повісті «Художник».

У хуторі Убіжище Пирятинського повіту провів дитинство письменник Євген Павлович Гребінка. Вів виступив одним з перших літераторів течії

* Киевская старина за 1889 г. Т. XXV. Отрывки из летописи Мгарского монастыря. Приложение, ст. 49, 62, 68.

критичного реалізму. В байках викривав вади урядовців, поміщиків і буржуазії, що тоді тільки формувалася. Письменник-гуманіст лишив в літературі «Оповідання пирятинця», роман «Чайковський», в яких змальоване життя міста і його типаж, побут народу, чиновників і поміщиків. Гребінка немало зробив для популяризації творів Тараса Шевченка.

В період капіталізму Пирятин не збагатився будь-якими значними пам'ятниками архітектури. Було тут тільки 19 дрібних фабрик і заводів, 90 крамниць та 6 ярмарків на рік. У XVI—XIX століттях через Пирятин проходили торговельні шляхи на Чернігів, Київ, Полтаву.

У переджовтневий період Пирятин відомий як революційне місто. В 1905—1907 роках тут відбувалися страйки і демонстрації. У жовтні—грудні 1905 року залізничники станції Пирятин брали участь у Всеросійському жовтневому страйку залізничників. У 1918—1920 роках трудящі міста активно боролися проти іноземних окупантів і внутрішньої контрреволюції. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації 1941—1943 років в районі Пирятина діяли партизанські загони.

Головний промисловий профіль підприємств сучасного Пирятина — переробка сільськогосподарської сировини: заводи шкіряний, овоче-сушильний, сироварний, м'ясокомбінат, об'єднання «Сільгосптехніка», є також мебльова фабрика.

У міському парку ім. В. І. Леніна височать обеліски біля могил Героїв Радянського Союзу Д. К. Привалова та Г. М. Шевченка, подвиги яких лишлись живими в спогадах вдячних пирятинців. І кожний присутній вшанує їх пам'ять хвилиною мовчання.

Село Чорнухи — центр Чорнухівського району — знаходиться вліво за два кілометри від дороги. По крутому підйому в'їжджаємо в колишне старорівнинне містечко. Розташування Чорнух на горі, на північному березі річки Многа — свідчення про його древність. Село мало оборонні вали, рови і стіни в так званому лісовому городищі.

Швидкий ріст міста почався у XVII столітті: тут були вже дві козацькі сотні Кропивенського полку. Чорнушани билися в рядах військ Богдана Хмельницького. У місті здавна розвинулися гончарний і ткацький промисли. Тут діяв селітряний завод.

В Чорнухах встановлено пам'ятник-бюст філософу народолюбцю Григорію Сковороді роботи І. П. Кавалерідзе (1921 року). Він тут народився. Звідси помандрував у Київ, вчився в колеґіумі. Потім учителював в Пере-

яславі та мандрував по всій Україні. В Чорнухах і досі живуть нащадки Григорія Сковороди.

Етнографічною рідкістю в Чорнухах є старовинні великі козацькі хати. Тут зберігся тип української світлиці — рубленої, критої соломною. У скринях старих бабусь ще й досі зберігається багато рідкісних речей народного побуту і особливо одягу. Частина їх закуплена Полтавським краєзнавчим музеєм.

ЛОХВИЦЬКІ ВРАЖЕННЯ

В'їзд у Лохвицю без якихось особливих прикмет. Широка вулиця витягнута вздовж автотраси. Нові добротні одноповерхові будинки. Поміж ними де-не-де вціліли старі хати під солом'яними стріхами. Чіткий ритм їх віконниць, обрамлений різьбленими наличниками, нагадує літнім людям їх далеке дитинство.

В'їжджаємо на центральну площу міста. Вулиці від неї розходяться радіально. Це свідчить про їх древність. Деревно-земляна фортеця X—XI століть, що ледве помітно збереглася, в плані неправильної форми за рельєфом місцевості. Річка Лохвиця, від якої назва міста, тут півколом оточує місто і впадає в Сулу. Місто виникло на перехресті шляхів, що йшли на Київ, Миргород, Полтаву, Прилуки, Ромни і Гадяч. У центрі міста археологи виявили рештки поселення-городища часів Київської Русі. Де був феодальний замок — в урочищі Городище чи на гірці Лазірка — точно не встановлено.

Найдавніша згадка про Лохвицю в документах відноситься до 1320* року. В 1628 році місто малонаселене, складалось з «дымов оседлых и огородников»**. Лохвиця як укріплене місто зазначена у книзі «Большого чертежа». На гербі міста зображена надбрама вежа, яка завершена трьома шатрами і двома круглими бійницями.

З 1646 по 1658 рік Лохвиця — сотенне місто Миргородського полку. На цей час припадає розквіт будівництва. Місто швидко заселяється козаками. Композиційним центром ринкової площі стає дерев'яний п'ятизрубний п'ятикупольний собор. В XIX столітті він згорів, і про нього можна судити

* УРЕ: Т. 8, стор. 268.

** Історія міст і сіл УРСР, Полтавська область. Київ, Видавництво УРЕ, 1967, стор. 11.

тільки за рисунками та фотографіями. Проти собору був розташований будинок ратуші з високою дозорною вежею, які теж можна побачити лише на старовинних планах міста. Навколо площі були розміщені також дерев'яні церкви. Разом вони утворювали силует первісного ансамблю в стилі українського барокко.

Лохвицький собор збудований на кошти Петра Івановича Калнишевського — останнього кошового отамана Запорізької Січі. Для будівництва його були запрошені кращі українські майстри того часу. З Великих Сорочинців приїхали «майстер церковний» Ілія Бродлацький та Василь Волошиненко. З ними працював і місцевий зодчий Іван Лукаш. З села Рибці, що під Полтавою, прибув живописець Павло Петрашов. Різьблення іконостаса виконував Сисой Шалматов.

В роки, коли у великих містах України вже відчувалась нова течія в мистецтві — стиль класицизму, в сотенних містах все ще дотримувались українського барокко. Намагаючись будь-що зберегти давні козацькі порядки, Калнишевський велику надію покладав на принадну силу національних традицій в народі. Він рішуче вимагав від Шалматова вишукану різьбу, включаючи і статуарну скульптуру. Про це дізнаємося з листування Шалматова з Калнишевським*. Фрагменти іконостаса відомі з фотографій. В лохвицькій різьбі Шалматов досягав рухомої пластичності, художньої виразності кожного завитка оканта чи виноградної гілки з гронами ягід. Головним досягненням його декоративних мотивів є грація. Іконостас став одним із вершин української пластики.

XIX століття в Лохвиці бідне на пам'ятники. В період капіталізму ділове життя міста було в застої. Ярмарки виявилися малоприбутковими. Дрібні власники не будували нічого показного. Тільки на рубежі XIX—XX століть за участю Полтавського губернського земства у Лохвиці була збудована народна школа в стилі українського модерну. Жваву діяльність тут розвинув художник Опанас Сластіон, який працював у Миргородській школі ім. Гоголя і часто приїжджав у Лохвицю. Тут він збудував школу в стилі українського модерну.

В 1904 році у Лохвиці була створена підпільна організація РСДРП. А в грудні 1905 року в Лохвицькому повіті відбувалися значні селянські заворушення, які були жорстоко придушені каральними загонами царських

* ЦДІА УРСР, фонд 229 (архів Запорізької Січі, опис 1, одиниця збереження 142, листи 2, 3, 6, 7).

військ. Під час громадянської війни у місті був сформований 500-й Лохвицький піхотний полк, який брав участь у розгромі денікінців, врангелівців, контрреволюційних банд Григор'єва, Махна та інших. В період тимчасової німецько-фашистської окупації 1941—1943 років боротьбою трудящих міста керувала підпільна партійна організація, очолювана К. Г. Федоряком, а після його загибелі — Д. А. Харченком, в Лохвицькому районі діяв партизанський загін «Сокіл».

Гордість сучасного міста — новий цукровий завод — один з найбільших в Європі. Розташований він за 10 кілометрів від міста на станції Сула. Тут власне цілий виробничий комплекс, включаючи спиртовий завод. Архітектура цехів в дусі промислового конструктивізму. Недалеко від заводу розкинувся новий житловий масив.

Лохвицький краєзнавчий музей має цікаву колекцію українських тканин, вишивок, зброї і живопису. В міському сквері споруджено пам'ятник філовофітору Григорію Сковороді роботи Івана Кавалерідзе (1922 року). Зображений софу Сковорода мандрівником з торбиною і палицею. Пам'ятник виділяється іконографічною схожістю з портретом та узагальненням пластичної форми зображеної постаті.

Сучасна Лохвиця — також осередок сільськогосподарського виробництва. Розташовані навколо колгоспи, що постачають буряки цукровому заводу, надають місту специфічного виробничого значення. Асфальтована траса власне і збудована для потреб постачання сировини заводу. Це особливо помітно на діяльності колгоспів сіл Юсківці, Андріяшівка, Перекопівка. Туристам видно їх по дорозі з Лохвиці до Ромнів.

Центром села є великий вигін, закладений кілька сотень років тому. Цей своєрідний пам'ятник типового українського села колгосп зберіг недоторканим. З півдня його оточують нові цегляні хати під залізними дахами. З заходу біля парку височить новий Будинок культури з кінозалом. Поруч великий двоповерховий будинок правління колгоспу та сільської Ради депутатів трудящих. Праворуч «Гамазей» XIX століття, тобто сховище зерна. Ця музейна тепер рідкість порівняно добре збереглася. Далі біліє поміж дерев камінна церква. Біля неї крамниці споживчого товариства, а ближче до вищого простору — школа. Сільський вигін не тільки приємне місце для дитячих розваг, простір для відпочинку колгоспників, а й земельний резерв, площа для майбутнього розвитку села, його громадського будівництва.

«ОЙ НА ГОРІ РОМЕН ЦВІТЕ...»

Проминувши село Бобрик, розташоване на підвищеному місці, на обрії шукаємо очима силует старовинного міста. Це Ромни, що розмістились на живописному горбі високого правого берега річки Сула.

«Ой на горі ромен цвіте, під горою козак іде»,— так записано в народній пісні. Назва міста походить від річки Ромен, яка тут впадає в Сулу. А річка названа від ромашки. Ця квітка в народі називається ще ромен-зіллям, що має цінні лікувальні властивості.

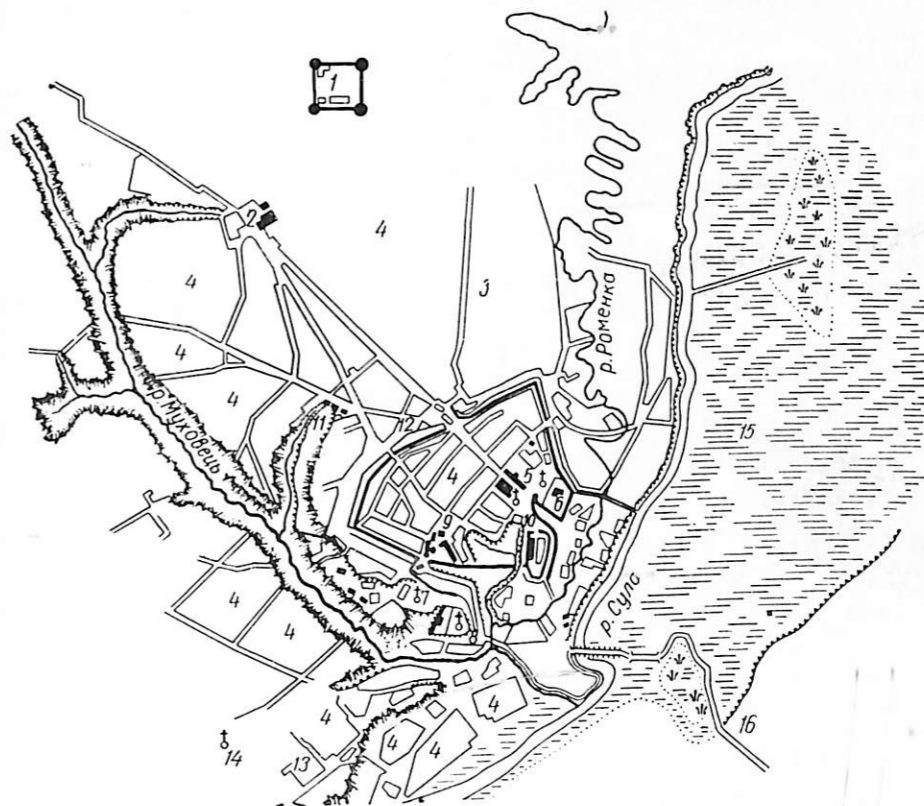
Першу літописну згадку про Ромни знаходимо в Лаврентівському списку, в Поученні Володимира Мономаха під 1096 роком: «і к Виреви бяху прийшли Аепа і Боняк, хотеша взяти и, ко Ромну идох со Олгом и с детми на ня». Проте місто тут вже було сто років раніш. Так, за відомостями Нестора-літописця, ще князь Володимир Святославич наказав: «ставити городи по Десні, і по Вострі, по Трубежеві, і по Сулі, і по Стугне»*.

Перше слов'янське поселення тут виникло в X—XI століттях, його стратегічне значення визначилось ще за Київської Русі. Ромни були окраїнною фортецею для затримання набігів кочових племен з південних степів Причорномор'я. На жаль, пам'ятників архітектури цієї доби не лишилось: місто було зруйноване у 1239 році татаро-монгольською навалою.

Другий героїчний період в історії міста пов'язаний з його опором литовсько-польським загарбанням земель в басейні Сули

Після Люблінської унії 1569 року побережжя Сули пере-

* Курилов Иван. Роменская старина. Ромны, 1897.

Ромни. План міста XVIII століття: 1 — феодальний замок (пізніше монастир); 2 — платна ділянка загального користування; 3 — Вознесенська Монастирська вулиця; 4 — житлові будинки з присадибними ділянками; 5 — площа ринку; 6 — садиба Андрія Маркевича; 7 — Вознесенська церква; 8 — Покровська церква; 9 — присутственні місця; 10 — подвір'я артилерії та обозу; 11 — кузні і слюсарні; 12 — ратуша з каланчою; 13 — кладовище; 14 — лозівська Георгіївська церква; 15 — пойма річки Сула; 16 — засульська дорога та гребля з мостом.

Ромны. План города XVIII столетия: 1 — феодальный замок (позже монастырь); 2 — торговая баня; 3 — Монастырская улица; 4 — жилые дома с приусадебными участками; 5 — площадь рынка с собором и Николаевской церковью; 6 — усадьба Андрея Маркевича; 7 — Вознесенская церковь; 8 — Покровская церковь; 9 — присутственные места; 10 — двор артиллерии и обоза; 11 — кузницы и слесарские; 12 — ратуша с каланчой; 13 — кладбище; 14 — лозовская Георгиевская церковь; 15 — пойма реки Сула; 16 — засульская дорога и запруда с мостом.

горою роздвоювалась: праворуч йшов узвіз на центральну базарну площу до собору, прямо — вузька дорога через Покровську гору і в об'їзд цитаделі старого міста виходила на конотопський шлях.

Покровська гора — давня зупинка купців та мандрівників. На розрівняному майданчику тут стояла Покрова — знаменитий храм XVIII століття — перлина українського народного зодчества. Збудований він на кошти знатного кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського. На початку XX століття Покрова роменська була перенесена в Полтаву. А в 1943 році її спалили гітлерівці. Та залишилось фото, креслення обмірів і архівні документи.

Покрова роменська була величним видовищем ще здалека на під'їзді до міста. Фоном їй служив укiс гори, зарослий деревами. А на горі височіла фортеця замку з шатрами башт, що ніби злітали в небо. Замок таким зображений скульптором різьбярем Сисоєм Шалматовим на рельєфі в іконостасі.

Храм в плані хрестовидний. В центрі його зруб, правильний квадрат якого оточують чотири восьмигранні зруби зі зрізаними зовнішніми кутами. Конструкція п'ятизрубного п'ятикупольного храму вражала пірамідалною стрункiстю. Зруби, як п'ять свічок, поставлених в пучок, звужуючись доверху, палахкотили полум'ям кривих ліній куполів. В лінійності силуету майстром Іваном Федоровим досягнута дивовижно продумана цілність в ансамблі з фортецею.

Інтер'єр храму мав вигляд типово козацької церкви. Білі стіни гладенькі, з дубових плах. Вони були живописним фоном для чотирирусного розкішно різьбленого позолоченого іконостаса. Виті барочні колонки спирались на консолі. В пластичному стилі були розфарбовані статуї біблейських осіб: Захарія, Іоанна Хрестителя і Аарона, встановлені в третьому ярусі іконостаса. Щоб надати їм українські риси, Шалматов одягнув їх в широкі українські шаровари. А бідняк Іоанн показаний півголим і босим.

На царських воротах композиція благовіщення. Образ діви Марії близький до простої дівчини, але архангел Гавриїл зображений грубуватим. А зверху, високо в хмарах, стояв суворий, бородатий Саваоф. В ньому не було релігійного пафосу піднесеності над людьми, це тільки мудрий старик.

Споруди, які частіш всього доходять до нас від старовинних міст, — вали і рови міських фортець — у Ромнах не збереглися. Їх можна бачити тільки на плані XVIII століття. Згідно з планом в місто можна піднятися по Покров-

ському узвозу старої дороги. Перед очима простягається перспектива широкої і прямої Полтавської вулиці (тепер вулиця Леніна). Та повернемо спочатку праворуч на колишню Миколаївську вулицю (тепер вулиця К. Лібкнехта). Вона перпендикулярна Полтавській і веде на стародавню базарну площу замку, оточену крамницями.

В історії Ромнів XVII—XVIII століття були періодом розквіту ділового життя, торгівлі, ремесел і мистецтва. Роменські ярмарки, особливо Льїнський (XVII—XIX століття), користувались славою в усій Європі. Їх прославили талановиті килимниці і ткачі, будівничі, кравці, шевці, живописці і гончарі. Тут працював відомий діяч мистецтва петровської доби Іван Зарудний. Роменський ювелір Іван Атович був здібним майстром срібних обкладинок євангельських ікон. В домі лубенського полковника Андрія Маркевича збирався гурток митців-гуманістів: живописці Григорій Стеценко, Данило Яковлев, Василь Кимитців-гуманістів; різьбяр Прокіп Рилов, Іван Ганжа, бродячий поет і художник Марковські, різьбяр Іван Семенів та майстер Іван Федорів. Частим гостем тут був і скульптор-різьбяр Сисоє Шалматов з помічниками*.

У другій чверті XVIII століття замовниками великих храмів стають багаті поміщики — виходці з козацької старшини. Так, роменська знать в центрі ринкової площі збудувала собор.

Закладений він на місці старої дерев'яної Успенської церкви у 1735 році на кошти заможної жінки Маври Заборовської. Замикаючи південну частину на місцьких укріплень, храм красиво завершує гору над поймами річок Сула і Роменка. Прямокутний в плані, з єдиною гранчастою абсидою зі сходу, він перекрытий трьома барабанами і куполами, поставленими по осі в ряд, як в дерев'яних тризрубних церквах. По два трикутних щити фронтонів з півночі і півдня завершують масивні стіни, оформлені плоскими пілястрами. Два ряди південних вікон обрамлені наличниками. У фільонках фронтонів був монументальний живопис, типовий для XVIII століття.

Ромни зберегли Вознесенську церкву (вона знаходиться на вулиці Леніна), побудовану близько 1800 року. Це унікальний, першокласний пам'ятник архітектури українського класицизму. В плані церква кругла, перекрыта полусферичним куполом. Бічні приміщення виконані у вигляді своєрідних кулуарів. Круглі вікна, у горішній частині стіни, типові для класицизму. Невисокий іконостас і стасидії під стінами є вільним витвором невідомого художника.

* ЦДІА УРСР, фонд 229 (архів Запорізької Січі, опис 1, одиниця збереження 321).

Вознесенська церква поставлена на червоній лінії забудови тільки спланованої тоді Полтавської вулиці. На цьому місці раніш стояла дерез'яна церква і дзвіниця. Через рівчак навпроти знаходилась садиба і будинок талановитого роменського живописця Григорія Андрійовича Стеценка, який також був придворним художником гетьмана Кирила Розумовського. Відома картина «Роменська мадонна» його роботи зберігається в місцевому краєзнавчому музеї. Струнку постать жінки щільно вписано у видовжений по вертикалі формат полотна. М'яко окреслено овал обличчя. Рівний ніс. Брови дугами. Лець помітно усміхаючись, схилилась мадонна до маляти. Однією рукою вона держить його, другою — притримує книгу. Очі опущені — вона читає. Глибоку зосередженість передано в усьому, зокрема в позі.

Роменська мадонна — це узагальнений образ молододі матері, але, безперечно, вона була змальована з якоїсь реальної жінки. Є підстави гадати, що то була місцева знатна козачка Марія Маркович. На користь такого припущення говорить те, що картина висіла в соборі над місцем поховання Марії Маркович. Що художник малював з натури, свідчить і місцеве вбрання: яскраво-червоний кунтуш, біла українська сорочка, яку видно з-під синьої сукні. Комір зав'язано червоною стрічкою, на голові — барвиста хустина. Виразно зображено й маля в довгій білій сорочечці (теж місцевого крою).

...Подорож по місту завершимо на колишній Ільїнській ярмарковій площі (тепер там зеленіє парк) та Московській вулиці. Саме з піднесенням ярмаркової торгівлі пов'язаний економічний і фінансовий розквіт Ромнів.

Цей розквіт зумовлений появою товарообміну і ростом торговельних зв'язків з внутрішнім ринком Росії, містами Лівобережної України, Запорізької Січі. Бували тут купці московські, польські, а також вірменські, молдавські, турецькі, татарські. Вони привозили суконні, шовкові та бавовняні тканини, срібний посуд, золоті з алмазами речі. Ніжинські греки — шовкові італійські і турецькі тканини. Місцеві купці торгували переважно худобою, а також хутром, возною, тютюном.

З розвитком ярмаркової торгівлі пов'язаний ріст нового будівництва Ромнів протягом кількох десятиріч. Торгу стає тісно на соборній площі старого міста. В 1802 році малоросійський генерал-губернатор князь Куракін одержав згоду царя на перенесення ярмарків і складання нового генерального плану забудови Ромнів.

Перебудова міста починалась з прорізки у 1804 році Полтавської вулиці, спрямованої в центр нової ярмаркової площі. По осі її був збудований гос-

тиний двір у вигляді величезного прямокутника. Чотири його брами — з півдня, півночі, сходу і заходу — стояли на перехресті планувальних осей. У центрі його збудований головний павільйон, над яким підіймали прапор при відкритті ярмарку. Пізніш, у другій половині XIX століття, павільйон був знесений і на його місці збудована Олександрівська церква.

З південного боку гостиного ряду проходила Панська вулиця (тепер вулиця Тараса Шевченка). На ній знаходився головний контрактний будинок. Побудований в стилі класицизму, цей будинок мав залу для концертів та ділових зібрань дворянства і купців. Бульвар на цій вулиці спланований після переведення Ільїнського ярмарку в Полтаву. Тут збудований пам'ятник Тарасу Шевченку (автор І. П. Кавалерідзе).

Від західної брами гостиного двору тоді прорізана вулиця, що й досі називається Московською. Первісно ця вулиця не мала бульвару і служила продовженням ярмарку. Виходила вона на широку магістраль, пізніше названу Глинською вулицею, назва якої збереглася до цього часу. Значення її зросло після побудування у 1870 році вздовж неї залізничної станції.

У XVIII—XIX століттях Ромни мали свій театр в будинку Огнюва. Збудований він в міському парку, що знаходиться з північного боку гостиного двору. В спектаклях цього театру грав великий актор М. С. Щепкін. В ньому майбутній декабрист, герой Вітчизняної війни 1812 року С. Г. Волконський по підписаному листу збирав гроші на викуп Щепкіна з кріпацтва. Тут гостями були великий російський композитор М. І. Глінка, декабристи М. П. Бестужев-Рюмін та О. І. Якубович, поет Т. Г. Шевченко.

Цегляна будівля театру збереглася і в наш час. Після пожежі він був перебудований на житловий будинок, але незважаючи на це залишається унікальним пам'ятником архітектури. Зовні це будинок в стилі раннього класицизму. Під ним добре зберігся старовинний льох. На початку XX століття сцизму. Під ним добре зберігся старовинний льох. На початку XX століття виступали корифеї українського театру М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська. В Ромнах тепер живе і працює народний артист УРСР Степан Шкурат.

Щоб продовжити огляд міста, повернемося на Московську вулицю. На південній стороні її колись були міські городи і протікала річка Муховець. В XIX столітті на цьому місці побудовано архітектурний ансамбль в стилі класицизму. Тепер тут міститься міська лікарня. Цей двоповерховий прямокутний будинок з класичним чотирьколонним портиком замикає невеликий

дворик проти центральних воріт. Два одноповерхових флігелі поставлені з обох боків вулиці, за ними розміщені сараї, льохи, пральня тощо.

В період першої російської революції 1905—1907 років у Ромнах відбувалися політичні демонстрації і робітничі страйки. Влітку 1918 року роменські робітники були учасниками Всеукраїнського страйку залізничників, поблизу міста діяли проти німецьких окупантів повстанські загони. А в

Ромни.
Георгіївська церква
XVIII століття.

Ромни.
Георгиевская церковь
XVIII столетия.

1919 році в Роменському повіті під керівництвом підпільних більшовицьких організацій розгорнувся партизанський рух проти денікінців. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації 1941—1943 років тут діяла підпільна партизанська група.

За роки Радянської влади Ромни перетворилися у промислове місто. В ньому працює багато заводів: машинобудівельний (виготовляє паперорізні машини), автоматичних телефонних станцій, тракторних запасних частин, два цегельні, консервний, борошномельний, маслоробний та інші.

Новий адміністративний центр Ромнів спланований по трикутнику двох вулиць: Тараса Шевченка і Жовтневої революції.

Після Великої Вітчизняної війни на розі цих вулиць за типовим проектом споруджений будинок райкому партії в формах сучасного конструктивізму.

На вулиці Тараса Шевченка зведені нові житлові будинки. Навпроти районний Будинок культури в класичних формах. Вхід до нього оформлений масивним чотириколонним портиком через два поверхи. Поруч споруджений готель. За генеральним планом забудови міста вулиця Тараса Шевченка буде продовжена по прямій лінії до вокзалу. Завдяки цьому буде відведено рух транспорту з Московської вулиці.

Будівництво багатоповерхових житлових будинків, нового почтамту та універмагу зосереджено на вулиці Леніна. Поряд, за рогом вулиці, зберігся маленький будинок (з меморіальною дошкою), в якому жила корифей українського театру Ганна Петрівна Затиркевич-Карпинська.

Спустившись вниз по дорозі на Коржі, потрапляємо в колишнє село Лозова. Тепер воно увійшло в смугу міста. На горбі тут збереглася Георгіївська дерев'яна церква 1730 року. Це твір того самого майстра Івана Федорова, що будував Покровську церкву. Первісно вона була малою, однозрубною, однобанною, пірамідально стрункою. Маленький ліхтар маківки типовий для XVIII століття. Дзвіниця і бічні притвори в стилі раннього класицизму тиками, прибудовані у XIX столітті, виконані в білим будинком, що стоїть на XIX століття. Георгіївська церква разом з білим будинком, що стоїть проти через дорогу, утворюють красивий архітектурний комплекс.

Для виїзду на трасу не треба повертатись в центр міста. Приміською вулицею Могилки спускаємось вниз до Сули і, переїхавши міст, повертаємо вліво, на Недригайлів. До Сум відсіля 100 кілометрів. По дорозі буде село Коровинці. Гордістю тут є колгосп-мільонер. Нове будівництво в ньому характеризується пошуками і реалізацією нестандартних проектів будівель різного господарчого призначення.

У місті Недригайлеві, районному центрі Сумської області, варто зупинитись на кілька хвилин і оглянути цегляну комору XVIII століття з колонним ганком. Це рідкісний об'єкт цивільного будівництва, який добре зберігся до наших днів.

Харків. Немаловажну роль відіграла річка Псьол. З поживленням торгівлі тут швидко розвинулися ремесла. В Сумах осідали московські купці і ратні люди.

Згодом населенню стало тісно в межах замку. З'являються приміські слободи за річками Сума і Сумка.

Сумський замок, в плані близький до прямокутного, був оточений земляним валом і дерев'яною огорожею. Дев'ять його брам мали різне призначення. Дві з них, що виходили на заріччя і гатку, мали оборонні вежі. Всього оборонних веж було 27 і в них 12 гармат. Замок з детальним плануванням вулиць добре показаний на планах 1768 і 1786 років.

Суми.
Воскресенська церква
кінця XVII століття.

Суми.
Воскресенская церковь
конца XVII столетия.

Принципи забудови міста Сум диктувались рельєфом місцевості, зокрема, покрученістю русел річок. Можливо, саме через це первісна планувальна основа в значній мірі збереглася в сучасних вулицях Леніна і К. Маркса. В північно-східній частині колишнього замку найдавнішою спорудою залишилась Воскресенська мурована церква (кінця XVII століття) на Петровській площі. Архітектура цього пам'ятника є однією із граней творчих шукань майстрів українського барокко. Храм тридільний у плані, з бічними прибудовами господарських приміщень, які конструктивно замінують під-

пірні контрфорси. Воскресенська церква двоярусна, нижнє приміщення давніш служило комерційними коморами, а пізніше теплим храмом. Безстовпна всередині конструкція запозичена в українських дерев'яних церквах. Та поставлення її на високу підкліть, перекриту склепінням за типом російських храмів того часу, надало всій споруді монументальності. Прямокутні об'єми приміщення храму за допомогою парусів-трюмпів переведені у восьмикутні барабани, перекриті пластично вигнутою покрівлею, наближеною до напівсферичної форми. Середня баня завершена восьмикутним ліхтарем. Невеликі вікна, обрамлені наличниками з напівваликів, мали оборонне призначення. Вони не поставлені рядами по горизонталі, а ритмічно розміщені то вгору, то вниз. Зовнішнім оформленням є тільки спарені напіввалики як пілястри на гранях стін. Більш декоровані сандриками вікна, а просторове вирішення конструкції з прибудовами і широкими східцями створює гру світлотіней. Внутрішнє оформлення церкви ґрунтується на контрасті білих стін і різьбленого позолоченого іконостаса.

На розі Петровської площі і вулиці Леніна стояла одноповерхова цегляна кам'яниця XVII століття. Будинок цей цікавий тим, що в ньому з кінця 1708 року знаходилась головна ставка російських військ на чолі з Петром І. Тут написаний маніфест «Про злочинства зрадника гетьмана Івана Мазепи на шкоду Росії». Сумський козацький полк тоді засвідчив свою вірність Батьківщині, братерській дружбі двох народів.

Після перемоги над шведами у містах, зокрема в Сумах, розквітли творчі таланти не тільки в літературі і мистецтві, а й у будівельній справі. Крім грізних оборонних веж, кожне місто будувало ратуші, торговельні ряди. В Сумкахрамниць, комори арсеналів, соляні амбари, хлібні «гамазей» тощо. В Сумках Червону площу прикрашав традиційний козацький храм Покрови (середина XVIII століття). Тоді споруджувались і будівлі перших українських фабрик-мануфактур.

Силует Сум неможливо уявити без оригінальних форм архітектури Спасо-Преображенського собору та його висотної дзвіниці. Ансамбль цей вражає насамперед вибором високого місця на території колишнього сумського монастиря, про який не залишилось ніяких відомостей. Чотирирусна вежа дзвіниці майстерно поставлена по червоній лінії забудови важливої нозі магістралі міста. В свій час вежа відіграла роль центральної вертикалі в

геодезичних вимірах. Цей архітектурний комплекс видно здалека на під'їзді до міста.

Спасо-Преображенський собор збудований близько 1776 року в формах козацького барокко. Але згодом верхнє склепіння деформувалось, собор довелося у XIX столітті розібрати і на старому фундаменті будувати заново. Хоч на цей час архітектура стає еkleктичною, проекти собору і дзвіниці були відносно вдалими. Дрібно рустований нижній ярус дзвіниці ком-

Суми.
Спасо-Преображенський собор
XVIII століття.

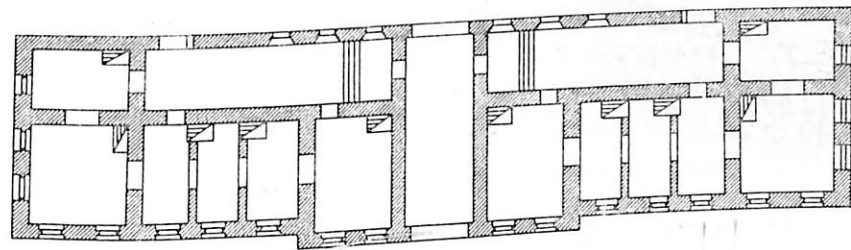
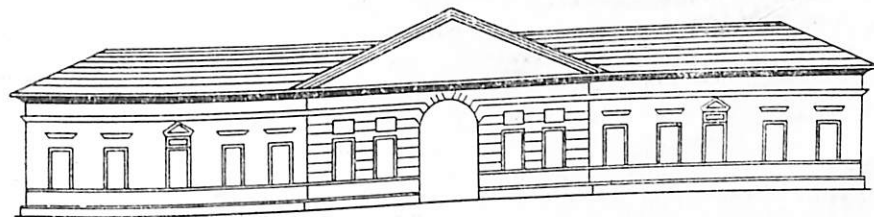
Сумы.
Спасо-Преображенский собор
XVIII столетия.

позиційно не пов'язаний з її верхньою частиною. Три наступні яруси легкі за архітектурними пропорціями і в цілому за силуетом. Ця легкість досягнута постановкою пілонів із спарених і строєних колон, а також горизонтальним членуванням їх з тонкими лініями фризів та карнизів. Силуетні ж скульптури, що самі по собі претендують на стиль барокко, не вкомпонувались у загальні обриси дзвіниці. Конструкція півсферичної покрівлі, яка завершена маківкою, жорстка, не властива українській барочній архітектурі. Первісний вигляд іконостаса не відтворений.

Та повернемося на Петровську площу. Будинок № 13 — колишньої Пошти — це типово українська кам'яниця XVIII століття. Підвальне приміщення перекрите коробовим цегляним склепінням з розпалубками над віконця-

ми. Стіни товсті з цегли великого розміру. Верхній поверх до перебудови теж мав цегляне склепіння.

У XVIII та першій половині XIX століть, коли земельні ділянки у центрі міста захопила полкова козацька старшина, поміщики та заможні купці будували одно- і двоповерхові особняки. До них належить, наприклад, будинок № 15 на Червоноармійській вулиці. Ця споруда є перехідною від типово

Суми.
Будинок присутствених місць кінця XVIII століття.

Сумы.
Здание присутственных мест конца XVIII столетия.

української кам'яниці до особняка в стилі класицизму. В плані композиція його симетрична. Посередині велика кімната-зала з вестибюлем для східного боку. Тут встановлені кахельні груби з каменами — унікальні твори майстрів Тулиголовського заводу, що діяв на Чернігівщині. Бічні кімноти на другому поверху. Нижній поверх слугує життєвим приміщенням для кухні.

Скромне зовнішнє оформлення: нижній поверх рустований. Посередині склепіння трикутний фронтоном майстерно пов'язаний з карнизом підда-

дашя. Лінійність наличників вікон ритмічно перекликається з лінійністю рустовки нижнього поверху.

З 80-х років XVIII століття почалася реконструкція українських міст, в тому числі і Сум, за новими генеральними планами. У цій важливій державній справі велику участь брали видатні російські архітектори. За новими типовими проектами будувались не тільки житлові будинки, а й приміщення державних установ. У Сумах до таких споруд належить колишній адміністративний будинок присутствених місць на Соборній площі, споруджений за проектом харківського архітектора П. А. Ярославського. У плані це центричний видовжений прямокутник. Посередині подовжений коридор з дверима по обидва боки, як сіни в українській хаті. Будинок симетричний: права сторона точно повторює ліву. З обох боків холодні без опалення прихожі для відвідувачів. За ними по шість кабінетів і канцелярій. Одноповерховий будинок в стилі класицизму в центральній частині підвищений трикутним фронтоном, стіни покриті подовжньою рустовкою. В типі казенного дому використана місцева архітектура кам'яниці.

Перехід від кам'яниць XVIII століття до будинків у стилі класицизму був свідченням нових соціально-економічних змін у суспільстві. У Сумах розвиток капіталізму супроводжувався появою на околицях міста заводів: шкіряних, цегельних, салотопних, свічкових, а також парових млинів. У 1870 році в повіті нараховувалось 56 заводів і фабрик. В цей час Суми нараховують 1763 будинки, з них 108 цегляних. Великими темпами розвивалась торгівля та кустарні промисли. У місті було 130 магазинів і 4 готелі*. У XIX столітті серед заводських підприємств Сум провідне місце зайняли цукрово-рафінадний та ремонтно-механічний. Посилилось спорудження житлових прибудованих будинків, банків, торговельних рядів, приміщень залізниці. В цей період збудовано також театр, який тепер називається Українським музично-драматичним театром ім. М. С. Щепкіна.

Але будівництво, що стає повністю приватним, розвивалось тільки кількісно. Архітектура не відзначалась єдиним напрямом, і епоха еkleктизму залишила в спадщину цілий ряд споруд, не цікавих як архітектурні пам'ятники. Так, наприклад, в Сумах використані середньовічні форми готичного замку з гострокінцевою аркою і зубчастим завершенням стін. В будинку

* Географическо-статистический словарь Российской империи П. Семенова. Т. IV. СПб, 1873.

Першої лікарні використані форми провінціального модерну. Споруда колишньої жіночої гімназії (тепер тут міститься школа № 2) подібна до казарменої будівлі кінця XIX століття.

Деякі риси модерну спостерігаються в приміщенні колишнього театру «Тіволі» (тепер тут Музично-драматичний театр імені М. С. Щепкіна на Жовтневій вулиці). Монументальну споруду, збудовану в класичних формах, являє собою приміщення колишнього окружного суду (тепер в ньому міститься обласний комітет партії), що по вулиці Леніна. Будинок триповерховий з колонадним портиком, винесеним до червоної лінії забудови вулиці Леніна.

Вийжджаємо на лебединську дорогу. Через двадцять хвилин поворот ліворуч. Ось уже видно зелену пойму річки Псьол. В селищі Низи серед турчистів можна зустріти і відомих музикантів, артистів, письменників. Не без хвилювання зупиняємось перед одноповерховим будинком, в якому тепер дзвенять дитячі голоси. А в 70-х роках XIX століття тут лунали звуки фортепіано П. І. Чайковського.

По східцях підіймаємось на ганок музичної школи. Тут є також кімната, відведена під музей П. І. Чайковського. В цьому будинку великий композитор написав уривки Другої симфонії, гопак запорожців, тужіння Солохи та пісню Оксани для опери «Черевички». Тут надавали натхнення Чайковському ліричні українські народні пісні.

Цікава історія створення Сумського художнього музею, який знаходиться по вулиці Леніна. У 1924 році на фабрику «Червоний текстильник» з Харкова за путівкою приїхала молода текстильниця-комуністка Олександра Іванівна Маршала.

Міськом партії запропонував їй на вибір ще кілька посад. Вона вибрала найбільш відповідальну — посаду директора художнього музею. Першими експонатами його стали конфісковані у поміщиків художні скарби, зокрема, колекції унікального фарфору і скла, що до революції належали київському збирачеві В. Г. Гансену (в Суми вони були вивезені в роки першої світової війни). Потім Олександра Іванівна скуповувала у приватних осіб картини, скульптури, килими, бронзу, меблі, які мали художню цінність. А з села Мискульта, килими, бронзу, меблі, які мали художню цінність. А з села Мискульта, що біля Лебедина, в музей привезли колекцію старовинних портретів, які належали фамільним галереям поміщиків Полуботків та Капністів. Так почав діяти Сумський художній музей, який набув тепер республіканського значення.

Сумський фарфоровий завод — один з наймолодших у місті. Тут можна познайомитись з неповторними творами художника і модельмайстра Василя Веретихіна, художника Віталія Шевченка. Мотиви малюнків на чайних сервізах схожі на народні. Митці ці не місцеві — вони приїхали з Городницького заводу, що на Волині. Та їм не було потреби привозити з собою мотиви квітів з Полісся. Тут досить своєї флори і фауни. Майстри знаходять стильовий напрямок форм і малюнків, які відзначаються оригінальністю.

Перед від'їздом з Сум цікаво повернутись на Червону площу. На розі вулиці Леніна і міського скверу красується Центральний універмаг, збудований недавно. Інтер'єр його першого поверху оформлений мозаїчним панно. Напроти універмагу в сквері встановлена скульптура «Партизанський рейд» Михайла Лисенка: коні і люди тягнуть під гору гармату. Сама тема «Партизанський рейд» настроює на зустріч з партизанським краєм. Час їхати в Путивль. Поминаємо трибуни Сумського центрального стадіону. Проїжджаємо проспект Карла Маркса. Знайомимось з ансамблем забудови Площі миру. Тут зосереджені адміністративні установи і культурно-побутові підприємства, новий готель «Хімік». Проїжджаємо містечко хіміків, забудоване новими великопанельними будинками. Все нове, нове і нове...

Дорога на Путивль перетинає багато колгоспних сіл. Ось уже їдемо через Ворожбу, де провів юність відомий класик українського радянського живопису Федір Кричевський.

Хутір Кандиба біля села Білопілля, де народився український поет О. І. Кандибенко, залишився недалеко від дороги на Путивль.

НА ЗЕМЛІ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Путивль займає живописне плато високого берега річки Сейм. Конфігурація його плану наближена до півкола. Найдавніша частина тут «городище», до нього веде вся радіально-кільцева система забудови міста. Заснування міста відноситься до періоду ранніх слов'ян. У XII столітті це вже значний центр Путивльського князівства.

В Путивль в'їжджаємо з боку Сум, через місце колишньої Рильської брами. Всього в Путивлі налічувалось шість брам: Конотопська, Московська, Глухівська, Рильська, Молчинська та Річкова. Остання знаходилась з боку маленької річки Путивль-ка. Тут від берега Сейму під гору крутий узвіз. Поміж брамка на земляних валах містилися стіни і башти фортеці.

Наближаємось до старого «городища» — місця дії героїв «Слова о полку Ігоревім» — величного літературного твору стародавньої Русі. В пам'яті спливають слова шевченківського переспіву «Плачу Ярославни»:

В Путивлі гряді вранці рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.

Так, на цій горі дружина князя Ігоря Святославича Єфросинія (Ярославна) — дочка галицького князя Ярослава Осмомисла, чекала і оплакувала свого чоловіка, який з воїнами потрапив у полон. Жалібно благала вона сонце, вітер, Дніпро допомогти йому повернутися з неволі.

Давня дерев'яна фортеця не збереглася до наших днів. І тільки вічно красивий, епічний краєвид луку і далі лісу та поля лишився таким же величним, як і в дні Ярославни.

В землі тут збереглися рештки князівського мурованого палацу XII століття, виявлені розкопками археологів В. Богусевича та Є. Нефедовського. Будівля складалася з кількох приміщень типу хоромів. Терем з баштою для огляду оточуючої місцевості служив дозорною вежею. Кладка стін збереглася до висоти одного метра. У зовнішньому оформленні палацу були пілястри і півколони. Та навіть у такому вигляді Путивльський палац є рідкісною пам'яткою цивільного будівництва на землі сіверян.

В Іпатіївському літопису ще раніш, під 1146 роком, Путивль згадується як багате княже місто. Про храм в дитинці записано: «церков святого Вознесенія всю облупиша, сосуди, серебряния, и индитьби, и платы служебные, а все шито золотом, и кадильничи две, и кацеи, и евангелие ковано, и книги, и колоколы, и неоставиша ничтоже княже, но все раздаша». Це так розправився з княжим двором ворогуючий з Путивлем чернігівський князь Ізяслав.

На території княжого замку в 1891 році Д. Я. Самоквасовим розкопані рештки церкви Вознесення XII століття. За конструкцією це малий тринефний чотиристовпний однокупольний храм, в якійсь мірі схожий на П'ятницьку церкву в Чернігові. Путивльська церква має, проте, і свої самобутні відмінності. Це оборонна споруда. Крім трьох півкруглих апсид зі сходу, тут замість бічних притворів подані апсиди-конхи зі сходу і півночі без дверних прорізів. Два ряди вікон малих і вузьких, як бійниці, розташовані високо від рівня ґрунту. Стіни на кутах декоровані пучками пілястр. Всередині восьмигранні стовпи широко розставлені, цим надано простору центральному нефу.

У кінці XII та першій третині XIII століть забудова Путивля швидко розширювалась на північ і схід. Тут заселявся приміський посад ремісників і селян. На майданах і перехрестях вулиць будувались дерев'яні посадські церкви. Посади оточені теж кріпосними валами і стінами. Місто було зруйноване татаро-монголами у 1239 році. Після цього протягом двох з половиною століть історичні документи не залишили про Путивль ніяких відомостей.

Близько 1500 року Путивль належав Московській державі, був її окраїнім сторожовим городком. Поступово тут визначились два осередки: територія давнього замку і на півдні «подворье Молчинской пустыни», з храмом і оборонною сторожею. Враховуючи стратегічне значення Путивля на кордоні, в 1579 році чернеча пустиня перейменована в Молчинський монастир. Путивльський замок став резиденцією московських воевод. Курська ву-

лиця (тепер вулиця Кірова) стає посадом московських купців. В місті розташовується військо московських стрільців.

Про подвійне кільце укріплень Путивля довідуємося з записів Павла Алепського (1654 року). Він супроводжував тоді в Москву Антіохійського патріарха і проїжджав через Путивль: «Фортеця Путивля велика і чудова, неодолима і міцна в вищій ступені, висока і добре збудована на-

Путивль.
Дзвіниця і церква
Молчинського монастиря
XVI—XVII століть.

Путивль.
Колокольня и церковь
Молчинского монастыря
XVI—XVII столетий.

високому валу; вся наповнена будинками і жителями... Всередині її є дру- високому валу; вся наповнена будинками і жителями... Всередині її є дру- га фортеця, ще сильніша і неприступна, з вежами, стінами, ровами поста- чана багатьма гарматами великими і малими, які розташовані одні над другими в кілька рядів... Церкви збудовані з дерева, з каменю чи з цегли, бувають як би високі і відрізняються зайвою строкатістю. До них сходять по високих східцях, що ведуть на підвищену окружність галереєю». За його відомостями, місто мало чотири монастирі і двадцять чотири церкви.

Молчинська пустиня первісно мала дерев'яну церкву, форми якої досі невідомі. З наданням їй прав і привілеїв монастиря тут близько 1669 року будується головний собор на честь Різдва богородиці. В плані це тридільна споруда. Подіумом храма служить велика прямокутна підкльіть, типова для російської архітектури. В ній розміщена монастирська трапезна, перекрита

склепінням. Над нею камінним восьмимериком збудований власне храм. Він поставлений з відступом від краю так, що збоку були відкриті галереї, оформлені арками, зручними для огляду живописної місцевості. Східна башта — це квадратне в плані алтарне приміщення. У північному стовпі розміщений теплий храм. Вражає асиметрична композиція приміщень і те, що всі вони за формами і розмірами різні. У них втілений принцип єдності в різноманітності. Стіни розчленовані на квадрати типу кесонів, декоровані в шаховому порядку. Восьмерики перекриті похилою покрівлею, на ній встановлені малі ліхтарі і главки, первісні форми яких не збереглися.

Не менш оригінальною є надбрамна дзвіниця (1700 року). На прямокутнику з коробовою аркою проїзду встановлений восьмикутник дзвіниці. Перекрита вона шоломоподібним шатром. У формах її є елементи, запозичені в українського барокко. Щоб уникнути одноманітності нижнього ярусу, стіни декоровані поліхромними майоліковими вставками з малюнками квітів.

На південь від стародавнього замку, на посаді, у XVI столітті був Святодухівський жіночий монастир. Дерев'яні будівлі його за сто років прийшли у ветхість. Тоді з 1617 року тут почали будувати Святодухівський камінний собор. В основі його прямокутне видовжене вгору приміщення, перекрите склепінням. Зі сходу прибудоване алтарне приміщення у формі пониженої апсиди. З північного боку до нього прибудований асиметрично бічний приділ. Стіни декоровані круглими півваликами, а вгорі карнизами і півкруглими арками. Вікна внизу обрамлені наличниками з сандриками, а над ними малі восьмигранні вікна типу українського люнета. Первісне перекриття не збереглося. П'ять декорованих бань збудовані пізніше. Всередині храм вражає гранично простим кубічним об'ємом видовженого вгору перекритого склепіння. Вікон мало для такого простору в інтер'єрі. П'ятиярусний різьблений іконостас знаходиться в затінку. Іконостас в лінійній структурі різьблених півколонок навіть жорсткий. Розкішна різьба зосереджена переважно в нижньому ярусі. Тут все підкорене симетрії і ритму. Храм після пожежі реставрований і перейменований в міський Спасо-Преображенський собор.

В 1693—1697 роках з боку площі збудована дзвіниця з надбрамною церквою. Прямокутні в плані приміщення поставлені по одній осі у два яруси. В нижньому ярусі були приміщення для церковнослужителів, а над ними надбрамна тепла церква. Ліворуч від проїзду подвійним восьмимериком зведена дзвіниця, перекрита пониженим шатром покрівлі і завершена ба-

нею. Триступінчасте розташування покрівлі — однобічне, і це вносило асиметрію. Дзвіниця, як і собор, вражала громіздкістю форм, типових для російської архітектури того часу. З ліквідацією монастиря в 1770 році собор став приходським храмом південного посаду.

Західна частина Путивльського посаду здавна заселена вихідцями з різних районів України. В 1735—1737 роках вони збудували тут церкву Миколи Козацького. В плані храм тридільний, двоярусний. В першому поверсі тепла

Путивль.
Миколаївська козацька церква
XVIII століття.

Путивль.
Николаевская козацкая церковь
XVIII столетия.

церква, яка справляє враження тісної кам'яниці: склепіння давить, вікна низько. У верхньому храмі, навпаки, багато простору, світла, урочистості. Простір його єдиного купола з трьома заломами створює ілюзорно висоту більшу, ніж в дійсності. Ганчаста апсида зі сходу конструктивно замінює контрфорси. Приміщення храму мають різні розміри і форми, і всі вони поєднані горизонтальними лініями карнизів та вертикальними пілястрами. З заходу над прямокутним бабинцем зведена триярусна дзвіниця. Церква Миколи Козацького — це ще одна різноманітність української барочної архітектури з якого — це ще одна різноманітність української барочної архітектури з якого — це ще одна різноманітність української барочної архітектури з якого значним використанням народного зодчества XVIII століття. В ній чудово збережена монументальність, споріднена з таким храмом, як Воскресенська церква в Сумах.

зацькі ради. На цьому місці давніш була дерев'яна Троїцька церква XVII століття, знесена із-за ветхості. Та в недобудованому стані собор згорів у великій пожежі 1748 року. За первісним проектом це був трибаний храм з великим центральним трансептом. В плані він дещо схожий на пізніш збудовану гетьманську церкву-усипальницю в Сорочинцях. Після пожежі реставрацію собору було доручено архітектору А. В. Квасову. Він залишив за первісним проектом велике центральне купольне перекриття, а інші два у вигляді декоративних главок не введені в основну конструкцію споруди.

Спорудження будинку колишньої Малоросійської колегії після 1764 року пов'язане з діяльністю її президента та генерал-губернатора Малоросії П. О. Румянцева-Задунайського. Провівши так званий Румянцевський перепис майнового стану народу, він встановив нові податки, чим допоміг дворянству закріпачити селян і козаків.

Спорудження великого будинку Малоросійської колегії провадилось під керівництвом архітектора Андрія Квасова. Пізніше він тричі перебудовувався, і до нашого часу збереглася тільки центральна частина його. Вона знаходиться на Радянській вулиці проти нового готелю в центрі міста. За стилями прикметами архітектури будинок первісно являв собою перехідний тип від барокко до класицизму. Довгий двоповерховий корпус був розчленований на частини за допомогою лоджій. На одному з давніх фронтонів, що зберігся, розміщений герб, який підтримують грайливі купідони, путті. Решта оздоблення фасаду відноситься не давніш як до кінця XIX століття.

XVIII століття в Глухові залишило після себе спадщину історичного значення в галузі палацового і паркового будівництва. Ще в XVII столітті зодчий І. Г. Баптиста в Чернігові закладав основи нового стилю в кам'яниці полковника Леонтія Полуботка з примикаючим до неї парком. Найближчими до глухівських прототипами правильно спланованих регулярних парків були: будинок і сад Івана Мазепи в селі Іванівка та сад Кочубеїв у селі Ярославець над величезним ставком в глибокому яру. За цими типами Румянцеву-Задунайському висаджений парк в маєтку Качанівці. Другим мініатюрним об'єктом паркового будівництва стала резиденція Румянцева-Задунайського на околиці Глухова.

Від будинку Малоросійської колегії спускаємось вниз до Київської брами. В останній чверті XVIII століття тут збудована Триумфальна брама в формах архітектури класицизму. Побудована вона ніби з негоди очікува-

ного проїзду Катерини II через Глухів. Проїзна арка з коробовим склепінням оформлена парними колонами в манері архітектора Андрія Квасова. З двох боків до неї примикають прибудови-проходи для пішоходів. Поруч з аркою колишне караульне приміщення варти. За первісним задумом Триумфальна брама поставлена так, щоб її було добре видно з будинку і саду Румянцева-Задунайського. Вона повинна була улесливо нагадувати про його військові перемоги як генерал-фельдмаршала.

Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції Глухів — незначне повітове місто, то за роки Радянської влади він швидко розвивається. Тут є конопляний, шкіряний, маслосироробний заводи, заводи залізобетонних конструкцій, промислові і харчові та птахокомбінати, лісгосп тощо, є Педагогічний інститут, Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур та інші учбові заклади. Під час Великої Вітчизняної війни у Глухові було створено очолюваний П. Л. Кульбакою партизанський загін, який входив до з'єднання під командуванням С. А. Ковпака...

З Глухова виїжджаємо на широку автомагістраль Москва—Київ, що пролягає в п'яти кілометрах звідси. На 286 кілометрі від Києва, ліво за лісом, помінаємо село Полошки, багате на каолін.

Далі дорожній напис «Дубовичі — 1 кілометр» гостинно інтригує. Повертаємо праворуч.

В цьому селі можна побачити колишні майстерні механіка Мажуги, що був місцевою знаменитістю на Глухівщині. Його невеликі за розмірами парові казани в 30-х роках XX століття вивозились навіть на експорт. Нині основне багатство колгоспу — це льон і коноплі. Близкість автостради дає можливість цілорічно відправляти сировину за призначенням.

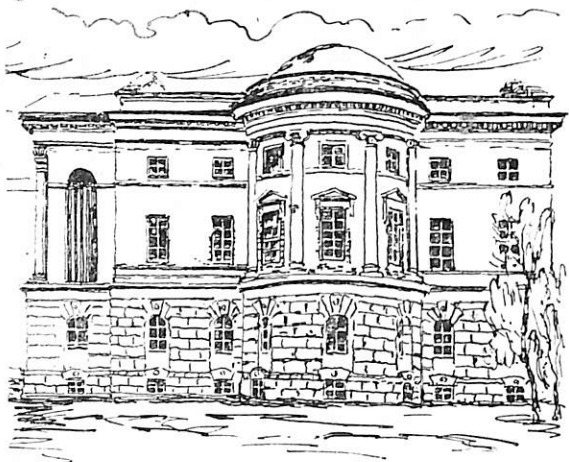
Подорож продовжуємо. Автомагістраль прокладена через сосновий ліс. Місцевість стає все більш пересіченою ярами і горбами. Біля струмка тут можна побачити дикого лося, який зовсім не звертає уваги на рух транспорту, та полохливих зайців.

На півдорозі між Глуховом і Батурином місто Кролевець — давній центр українського художнього текстилю. Увесь світ знає про червоно-білі ткани кролевецькі рушники. Ткацький промисел тут був розвинений ще з часів заснування міста в XV столітті. Та мистецтво кролевецьких майстрів має давніше походження. В мотивах їхніх малюнків зустрічаються стилізовані зображення птахів, дерев, квітів, квадратів, ромбів і зірок, пов'язані з куль-

здавалось віддала. Таємниця майстерності архітектора тут в пропорціях споруди. В плані він прямокутний, близький до квадрата (60 × 70 метрів), при загальній висоті близько 24 метрів. Цей прямокутник з поздовжніх сторін має півкруглі виступи, типові для українського класицизму.

Батурін.
Палац
Кирила Розумовського
кінця XVIII століття.

Батурін.
Дворець
Кирилла Разумовського
конца XVIII столетия.

Батуринський палац не має головного фасаду. Він як будова призначений для парку, в однаковій мірі просто і красиво оформлений з усіх чотирьох сторін. Східний фасад має восьмиколонний портик іонічного ордеру, встановлений на підвищенні рустованого каменем першого поверху. Трикутний фронтон над антаблементом з вікном сегментної форми.

Колонада західного фасаду підтримує відкриту веранду другого поверху. Сюди виходили двері парадних кімнат — віталень, а за ними розміщені дві просторих зали овальної форми: жіноча і чоловіча. Палац вражає суворою простотою: в його оформленні немає нічого зайвого. Це також є характерним для українського стилю класицизму.

Збудований Батуринський замок в 1799—1803 роках. Чарльз Камерон помер за п'ять років до початку будівництва. Замовець Кирило Розумовський помер в рік завершення зовнішніх робіт. Сини і дочки Розумовського не жили в Ба-

турині постійно і ще не закінчений всередині палац був приречений на руйнування. Тепер палац відбудовується.

В Батурині добре збереглася Воскресенська церква, збудована раніше за палац. Храм хрестовидний у плані, перекритий єдиним центральним круглим барабаном і півсферичним куполом. Чотириколонний портик з заходу, з трикутним фронтоном, грубий за формами. Храм, крім приходу, призначався бути родинною усипальницею Розумовських, що помітно в бічних приділах обтічної форми, як півкруглі апсиди. Надгробник Кирила Розумовського роботи Івана Мартоса зберігається в Чернігівському історичному музеї.

Колишнє зашатне місто сучасний Батурін — центр Батуринського району Чернігівської області. В ньому працюють конопле- і молокозаводи, сільське господарство спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур, тут розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво.

«Ніжин — 15 кілометрів» — читаємо на дорожньому знаку. Стрілка вказує на південь. Повертаємо під кутом 90° і через кілька хвилин милуємося силуетами храмів як архітектурних пам'ятників та будівлями сучасних заводів.

Серед давніх українських поселень Ніжин славиться героїчною історією. Місто засноване в добу Київської Русі. Первісне поселення — Нежатин — зруйноване безвісно коли. В Іпатіївському літопису під 1147 роком вже згадується місто Уненеж, що значило тоді краще місто для життя. Та топографія цих поселень досі не розгадана археологами.

В литовських метриках XVI століття Ніжин згадується як торговельний осередок. На початку XVII століття тут збудована деревоземляна фортеця. 1618 року за Деулінським перемир'ям Ніжин відійшов до Польщі, а з 1625 року йому надано магдебургське право. Саме тоді на площі ринку була збудована міська ратуша, звідки польська військова варта чинила самоуправство. Це стало однією з причин приєднання ніжинських міщан і козаків до народних повстанців на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясило). Та повне визволення Ніжина від польської підлеглості сталося 1648 року. На чолі місцевих козаків стали брати Іван та Василь Золотаренки. Не бажаючи підкорятись польській владі, ніжинські козаки переселились на землі Слобідської України та Запоріжжя. Щоб поповнити населення Ніжина, в місті дозволено було поселитись грецьким купцям. Від Богдана Хмельницького вони одержали привілей на самоврядування*. Тут організувалось Ніжин-

* Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII століть. Київ, Видавництво АН УРСР, 1959.

ське грецьке братство, а з 80-х років XVIII століття діяв грецький магістрат. З розвитком торгівлі в Ніжині організовані виробничі дрібні підприємства типу мануфактур.

Центром міста була площа ринку. Тут зберігся Миколаївський собор, побудований 1668 року. Ця монументальна споруда має хрещатий план. Центральний трансепт у формі гранчастої башти видовжений вгору. З чотирьох сторін його оточують гранчасті апсидоподібні прибудови. Домінує в них площина тинькованої стіни. Характерне тут слаборозвинене обрамлення вікон,

Ніжин.
Благовіщенський собор,
1716 рік.

Нежин.
Благовешенский собор,
1716 год.

зовні кілька ніш для іконопису та здрібнені карнизи при переході до покрівлі. Храм завершується системою п'яти восьмигранних барабанів, перекритих півсферичними банями. Вже в цій суворій пірамідальності, простоті гранчастого обсягового вирішення було запозичення конструкцій українських дерев'яних п'ятизрубних церков.

Оригінальний різьблений іконостас Миколаївського собору став взірцем для багатьох камінних храмів Лівобережної України. В абрисі рисунка іконостаса взята композиція подвійної тріумфальної арки, типової для старого іконостаса Кирилівської церкви в Києві. Намісний нижній ряд в плані непрямолінійний, а вигнутий біля дияконських дверей. У другому ярусі ікони

«празників» вкомпоновані в восьмигранне обрамлення, що відповідає українській арці з ламаних ліній. Композиційним центром третього ярусу є Христос на троні. Перед ним Богоматір та Іоанн-хреститель на колінах, а за спиною трону портретні зображення донаторів. Різьба з аканту та листя винограду, дещо здрібнена, сприймається загальною масою декорації. Ажурні півколонки, поставлені на консолі, вертикально підкреслені більш в третьому апостольському ярусі. Завершувався іконостас різьбленим фронтоном з статуарної скульптури.

Ніжин, ставши полковим містом, планово забудовувався цегляними спорудами. Такою є будинок колишньої грецької школи XVIII століття (тепер в ньому швейна фабрика). На першому поверсі були комори для збереження різних речей, а на другому — класи.

Продовженням місцевих архітектурних традицій тут став ансамбль колишнього Благовіщенського монастиря. Центральний собор, стіни якого мають два ряди вікон, зовні нагадує цивільну споруду. Перекритий він великим куполом, а чотири менших поставлені по кутах прямокутника. Споруджений собор як пам'ятник на честь перемоги російських військ над шведами під Полтавою. Будівництвом його керував російський зодчий Григорій Устинов (1704—1716 роки)*.

Величний храм споруджувався за меценатством Стефана Яворського — митрополита Київського і Галицького. Яворський подарував монастирю свою особисту бібліотеку і кошти на художнє оформлення стін всередині. Крім сюжетів з біблійських легенд, в живописі зображені вселенські собори, портрети Стефана Яворського та Петра I. Пізніше були домальовані портрети інших російських царів. Для цього монументального живопису характерний потяг до жанрово-побутових мотивів. На задній стіні навіть традиційне зображення Страшного суду — з порушенням церковних канонів. Тут переважає урочиста декоративність форм, характерна для народного мистецтва України того часу. На цвинтарі Благовіщенського монастиря зберігся двоповерховий корпус братських келій, переkritих склепінням (XVIII століття).

Старі будівлі у Ніжині збереглися краще, ніж в інших місцях, і вони створюють неповторний силует цього міста. Сучасники залишили про Ніжин схвальні відгуки. Історик Д. М. Бантиш-Каменський писав: «Ніжин мені дуже сподобався, незважаючи на низьке і болотисте його місцерозташування. Ка-

* Цапенко М. П. По равнинам Десны и Сейма. М., «Искусство», 1970.

м'яних будинків в сім місті дуже багато, і він по справедливості може вважатися кращим повітовим містом усієї Малоросії». Інший очевидець — російський поет і мандрівник М. В. Гербель — підкреслює, що зовнішність обумовилась його роллю полкового міста: «Ніжин, одне з найвельелюдніших і найкрасивіших повітових міст Росії, цілком заслуговує на ту славу, якої він зажив у найвіддаленіших місцях Руського царства»**.

В центрі Ніжина вулиці прорізани в вигляді прямокутної решітки. Типова серед них носить ім'я Петра Могили. Від собору по одній з вулиць спускаємось на набережну річки Остер, яку влітку можна перейти по коліна вбрід. Вже здаля крізь зелень парку видно білий палац з колонадою докласичного портика. Оце і є знаменитий колишній Ніжинський лицей. Збудований він на кошти графа Іллі Безбородька — вихідця з українських козаків. В кінці життя, воліючи стати донатором, він у 1820 році заснував Ніжинську гімназію вищих наук. Будинок споруджений за проектом архітектора Руска Луїджі Алоїза Іванозича. Досить першого погляду, щоб відмити його архітектурні особливості. Це триповерховий будинок, типовий для вищих навчальних закладів Росії початку XIX століття. Звернений головним фасадом в бік річки і панорами Ніжина, він добре пристосований для учбового закладу. Система планування класів для занять — коридорна. Третій поверх, понижений, мав характер житлових приміщень. Будинок вирішений в укрупнених формах трьох обсягів. У зовнішньому оформленні стін тільки подвійний карниз і сандрики в оздобленні увагу на деяку специфіку архітектури.

Оглядаючи приміщення, слід звернути увагу на деяку специфіку архітектури. В плановому вирішенні будинок поділявся на дві частини: в правому і лівому крилі ізольовані дві групи класів.

В Ніжинській гімназії вищих наук навчались М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка, Н. В. Кукольник та Л. І. Глібов. У 1832 році гімназію реорганізовано у Ніжинський лицей спочатку фізико-математичного профілю, потім — з 1840 року — юридичного. А з 1875 року це історико-філологічний інститут імені графа Безбородька. Тут набирали творчої наснаги художники М. С. Державін, ричський та М. С. Самокиш. Звідси вийшли вчені-дослідники М. С. Державін, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, поети Ф. К. Богусевич, В. М. Забіла та багато інших.

* Историческая записка Н. А. Лавровского. «Известия Историко-филологического института». Т. III. Нежин, 1898.

** Березков М. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников (заметки к истории города). М., 1908.

В приміщеннях колишньої гімназії і нового корпусу розмістився Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя. В ньому численні аудиторії, кабінети. Тут протягом 150 років зберігаються художні цінності. У великих залах його експонуються картини італійських, російських і українських митців. Серед портретів є твори живопису, що тепер вже стали релік-

Ніжин.
Будинок Державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, 1817 рік.

Нежин.
Здание Государственного педагогического института им. Н. В. Гоголя, 1817 год.

віями цього інституту. Це — портрет Гребінки роботи Аполлона Мокрицького та рідкісні портрети Гоголя.

Двокілометрова вулиця типу бульвару, на якій жив Гоголь, з'єднує новий центр міста з залізничним вокзалом (у 1828 році Гоголь виїхав з міста ніким не помічений). Заходимо в парк до пам'ятника цьому великому письменнику. Кілька сходинок ведуть до постаменту. Постамент, бюст і дещо старомодні ліхтарі вдало відтворили не тільки особистість письменника, а й його епоху.

Асфальтовані дороги рівними стрічками перетинають сучасне місто. Людно на новій торговельній площі. Поруч новий готель. А в бік від них залишилися тихі вулички. Одна з них носить ім'я першої народної артистки республіки Марії Заньковецької. Зупиняємось перед будинком з меморіальною дошкою: велика актриса жила тут в 1902—1924 роках. Про її кипучу діяльність

в цьому місті в буремні роки громадянської війни розповідають мемуарні рукописи, що зберігаються в Ніжинському філіалі Чернігівського обласного архіву.

На одній з тихих вулиць Ніжина провів своє дитинство майбутній конструктор космічних кораблів Сергій Павлович Корольов. Матеріали про його життя — від фотографій дитячих років до документів про діяльність академіка Корольова — зібрані в краєзнавчому музеї. В ньому зберігаються також рідкісні матеріали про діяльність ніжинської підпільної комсомольської організації на чолі з Яковом Петровичем Батюком, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Ніжин — місто не тільки пам'ятників давнини. Ніжин радянський має досить розвинену промисловість. Механічний завод виробляє машини для рибного промислу, завод «Ніжинсільмаш» постачає колгоспам і радгоспам сільськогосподарську техніку. Ніжин — також місто активних революційних подій. Напередодні революції 1905—1907 років в ньому існувала соціал-демократична організація, очолювана більшовиками, яка керувала революційною боротьбою трудящих у Ніжині і Ніжинському повіті. Влітку 1918 року Ніжинський повіт став центром підготовки і здійснення збройного повстання проти німецьких окупантів і гетьманщини.

Виїжджаючи з Ніжина в погожі дні не обов'язково повертатись на бетонану трасу. Звідси є дорога на Козелець більш пряма — через села. Мандрівники побачать колишній Георгіївський монастир в селі Даневка. Тут залишився собор і братські келії другої половини XVIII століття. А головне, по дорозі цікаво відвідати колгоспи. У кожному з них є своє, неповторне, що милує серця, насажує до творчої діяльності.

З польової дороги виїжджаємо на автостраду Чернігів — Київ, що ніби алея обсаджена вербами. Поминаємо село Лемиші і здаля бачимо камінну церкву XVIII століття та школу в стилі українського модерну. Це біля Козельця — районного центру Чернігівської області. Поселення давнє: тут довгий час був паромний перевіз через річку Остер, і тільки у XVIII столітті побудовано міст. У XII столітті Козелець був під владою остерських князів. Інших відомостей про це місто, зокрема, про його давнє внутрішнє життя, немає. Напевно, він був окраїним городком на південних підступах до Остра.

У XVII столітті Козелець — сотенне місто Ніжинського полку. Тут викопані рови і насипані вали, побудовані дерев'яні стіни і башти. Та будівель цього часу не лишилося, бо вони були дерев'яними.

В середині XVIII століття місто стає резиденцією графині Розумовської. За наказом гетьмана Кирила Розумовського сюди переведено київський козацький полк. Ринкова площа перетворюється в плац для військової муштри. Архітектор Андрій Квасов складає перший генеральний план регулярної забудови міста.

Композиційним центром забудови церемоніальної площі міста приймається Собор Різдва Богородиці (1752—1764 роки). Храм двоярусний п'ятикупольний вражає своєю величністю, монументальністю. В плані взятий квадрат з чотирма внутрішніми опорами. У верхньому ярусі опори приймають форми величезних стовпів, квадратних у розрізі. В конструкції тут творчо використаний багатовіковий досвід будівництва чотиристовпних храмів стародавньої Русі. До квадрата з чотирьох боків примикають півкруглі апсиди, вони мають не тільки функціональне призначення, а й служать конструктивними підпорами стін. Нижнє приміщення призначалось для церкви-усипальниці графині Розумовської. Другий ярус — виключно для церковних церемоній. Цій ідеї підпорядковане все внутрішнє пишне оформлення інтер'єра: багатоярусний різьблений позолочений іконостас — твір роменського живописця Г. А. Стеценка, а ажурне ліплення — за рисунком київського зодчого І. Г. Григоровича-Барського. В півкруглих галереях трьох ганків використані форми, більш типові для російської архітектури. У зведенні цієї будови невідомо, яка роль належала Андрію Квасову, але «почерк» Барського представлений у всій витонченій красі.

Козелецький собор належить до перлин архітектури українського бароко. І це читається в грандіозності розмірів традиційної п'ятикупольної конструкції, в пластичній вигнутості фронтонів, пілястрах оформлення стін, в граціозності капітелей, карнизів, в різноманітності орнаментів, в синтезі архітектури, скульптури, різьби і монументального живопису. Андрій Квасов та Іван Григорович-Барський в своїх творчих шуканнях пішли далі від Растреллі в синтезі української пірамідальної стрункости силуету храму.

Дзвіниця більш пізня, після 1770 року, служила разом і дозорною вежею, поставлена по осі чернігівського тракту. В плані забудови площі дзвіниця затиснута в куток. За архітектурними формами вона споріднена з дзвіницями Мгарського монастиря біля Лубен та Троїцького монастиря в Чернігові. В ній помітна пристрась невідомих митців до вирішення кутів з колонами у формі пілонів.

Південну сторону міської площі замикав палац Розумовських, збудований

в 1749—1751 роках. Головним фасадом він був звернений з бік річки. Тут були розміщені дворові служби. Палац зруйнований пожежею в XIX столітті, та в архіві зберігся проект його, підписаний архітектором Квасовим.

На протилежному боці площі споруджений будинок полкової канцелярії (середина XVIII століття)* в оточенні козацьких дерев'яних куренів. Він добре зберігся до наших днів. Це тип прямокутної в плані двоповерхової кам'яниці, пристосованої для військових служб. В центральній частині її льох, що призначався для зберігання зброї. Важкі козані залізні двері вели в камери льоху з маленькими віконцями для вентиляції. З подовжнього боку будинок має виступ. Внизу в ньому передпокій з круглими віконцями типу бійниці. Над ним на другому поверсі відкрита галерея оформлена громіздкими колонами. Стіни зовні оформлені плоскими пілястрами та трикутними сандриками вікон. Дах зберігає сліди заломів, типових для українського бароко.

З протилежного від собору боку міську площу замикали торговельні ряди. Вони зникли в пожежі XIX століття, але відомі з старих малюнків. Де був тут будинок ратуші з пожежною вежею, досі не встановлено.

За півкілометра від Козельця, в напрямку старої Ніжинської дороги, знаходиться «Покорщина» — колишня замська садиба Розумовських. Тут зберігся дерев'яний будинок середини XVIII століття. В ньому зупинялась цариця Єлизавета Петрівна. Будинок в «Покорщині» — тип хати заможних козаків. Зовні нічим не примітний, він був затишним особняком, багато декорованим всередині. Першим оформлювачем його в типово українському дусі був живописець Григорій Стеценко. Одні стіни кімнат мали настінне малювання квітів, інші — були обклеєні шпалерами. Скрізь висіли килими, родинні портрети, стояли різьблені меблі. Прикрасою тут були кахельні груби і каміни роботи Тулиголовського заводу та Батуринських керамічних майстерень. Внутрішнє убранство відоме з фотографій XIX століття, які зберігаються в Центральній науковій бібліотеці в Києві.

Як унікальна рідкість в «Покорщині» залишилась двоповерхова камінна комора XVIII століття. Прямокутна будова дещо нагадує типові українські дерев'яні комори для схову збіжжя на випадок пожежі. В оформленні її стін плоскі пілястри по кутках та малорозвинені горизонтальні карнизи. Будівлі «Покорщини» тепер належать Козелецькій школі механізації сільського господарства.

* В кінці XVIII століття тут містився козелецький магістрат.

Архітектура Козельця XIX століття не внесла чогось значного в історію міста. У ньому переважали одноповерхові будинки і сільські хати. Лінії залізниць пройшли далеко від міста, і комерційне життя його поступово завмирало.

Козелець за радянського часу — один з великих районних центрів по виробництву сільськогосподарських продуктів. Нове будівництво підприємств заготівлі та переробки сировини розгорнулось поблизу траси Київ — Чернігів. Тут працюють цегельня, заводи по переробці костриці льону, обробці шкіри, маслоробний, харчокомбінат, торфопідприємство тощо. В Козелецькому районі вирощують пшеницю, жито, овес, льон, картоплю, цукрові буряки; тут розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

...На автостанції Козельця особливо людно. Це також остання зупинка туристів перед кінцем подорожі — містом Києвом.

ОСТЕР НА ДЕСНІ

Щоправда, з київської траси можна повернути праворуч і через двадцять хвилин завітати в Остер Чернігівської області. Це старовинне місто розташоване на підвищеному лівому березі річки Остер при впадінні її в Десну. Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1098 роком. У середині XII століття тут збудований дерев'яний замок київських удільних князів. На території його від того часу лишились руїни Юр'євої (Михайлівської) божниці XII століття. Це місцева архітектурна пам'ятка малого храму з цегли, всередині має фрески.

Від ділового осередку старого міста XVI—XVII століть залишилась площа ринку з прилеглими вулицями, випрямленими за планом початку XIX століття. Давніш тут були двори Остерської козацької сотні. Рештки оборонних валів і ровів можна оглянути на території колишньої садиби сотника І. Солонини. На початку XX століття тут збудований модерний будинок, в якому міститься Остерський краєзнавчий музей. В ньому зберігається колекція старовинних речей місцевого козацького побуту (сволок козацького куреня, кераміка, тканини, порохівниці).

В 1905—1907 роках в Остерському повіті, як і у всій Чернігівській губернії, відбувалися селянські заворушення. В 1918 році повстанський загін, очолюваний більшовиками М. С. Василенком та В. В. Птухою, поблизу Остра вів боротьбу проти німецьких окупантів, гетьманців і петлюрівців. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації 1941—1943 років в районі Остра діяло партизанське з'єднання під

командуванням Ю. О. Збанацького. В місті встановлено два пам'ятники В. І. Леніну, пам'ятник загиблим учасникам громадянської війни 1918—1920 років, пам'ятник радянським воїнам, що полягли у Великій Вітчизняній війні.

У місті працюють ткацька фабрика, харчокомбінат, хлібний і маслоробний заводи тощо, в районі вирощують різноманітні сільськогосподарські культури; розвинуте тваринництво молочно-м'ясного напрямку.

...Та ось ми знову на київській трасі. Стрічка асфальту перетинає села. Протіждаємо Гарбузин, Єрків, Сокирни. Найбільше село вповдовж шляху—Семиполки — історичне. У 1919 році тут був запеклий бій частин бригади Миколи Щорса з петлюрівцями. Противник півколом оточив Семиполки окопами. Та щорсівці зайшли з флангів і з ходу розгромили ворога. Петлюрівці безладно відступали в село Рудня. Основні сили бригади Щорса рухались по лінії залізниці з Бобріка на Бровари. Це вже передмістя столиці. Тут розгорівся один з найзапекліших боїв з петлюрівцями. Перевага була на боці військ Червоної Армії. Другого дня Миколу Щорса урочисто зустрів Київ.

Бровари тепер район столиці. Від Дарниці його відділяє смуга приміського соснового лісу. За ним на обрії блищать соняшною загравою золоті куполи Києво-Печерської лаври. Крізь ажурні просвіти лісу вже видно будинки нових масивів: праворуч — Водопарку і Лісного, ліворуч — Дарниці, а далі Березняків та Русанівки. На кручах над Дніпром в туманній димці біліють будови міста-героя Києва. Кільце маршруту замкнулось. Тисяча кілометрів, дорога не така вже й далека лишилась позаду. А подорожні враження вже стали хвилюючими спогадами на все життя...

Та ця наша зустріч з прекрасним була не останньою, адже пам'ятники історії, культури, мистецтва таять в собі надзвичайно принадні сили.

З М І С Т

Передмова	5
Минаємо Бориспіль	8
У Переяславі-Хмельницькому	10
На березі озера Супой	20
Проїздом через Пирятин	24
Лохвицькі враження	29
«Ой на горі ромен цвіте...»	32
Суми — місто промислове	42
На землі «Слова о полку Ігоревім»	53
Ніжинська минувшина	68
Остер на Десні	17

Пантелеймон Никифорович Мусиенко

ДЫХАНИЕ СТАРИНЫ ГЛУБОКОЙ

(На украинском и русском языках)

Редактор *В. О. Гнилуша*
Малюнки художника *Л. Б. Могучева*
Обкладинка художника *Г. І. Шевцова*
Художній редактор *Н. С. Величко*
Технічний редактор *Л. Г. Морозко*
Коректори *Т. І. Сабося, Н. І. Курбанова*

Бф 03411. Здано до складання 12. VII. 1971 р.
Підписано до друку 23. XI. 1971 р. Папір крейдяний
60×70^{1/16}=2,5 паперових, 5 фіз., 3,8 умовн. друк.,
3,89 обл.-вид. арк. Тираж 7000. Ціна 47 коп.
Зам. 887.

Издательство «Будівельник»,
Киев, Владимирская, 24.
Киевская книжная типография № 6,
Киев, Выборгская, 84.

